

ČASOPIS HUMANISTICKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Evropa i granice države“:
Ilija Vujačić

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Podgorica);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Viljam Smirnov (Moskva);
9. Rudi Rizman (Ljubljana);
10. Alpar Lošonc (Novi Sad);
11. Vesna Kilibarda (Podgorica);
12. Stefano Bianchini (Bologna);
13. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
14. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Predrag Zenović

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Sonja Živaljević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2022.

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: Evropa i granice države
MILAN PODUNAVAC Evropa to može bolje — o mogućnostima
konstitucionalizacije Evrope / EU /9/
MILENA ŠOFRANAC LJUBOJEVIĆ Bregzit: pravne posljedice /17/
DEJAN VUKIĆ Otvorena pitanja granica na prostoru
Zapadnog Balkana u kontekstu regionalne stabilnosti i
saradnje, bezbjednosti i evropskih integracija /31/

DIO II STUDIJE

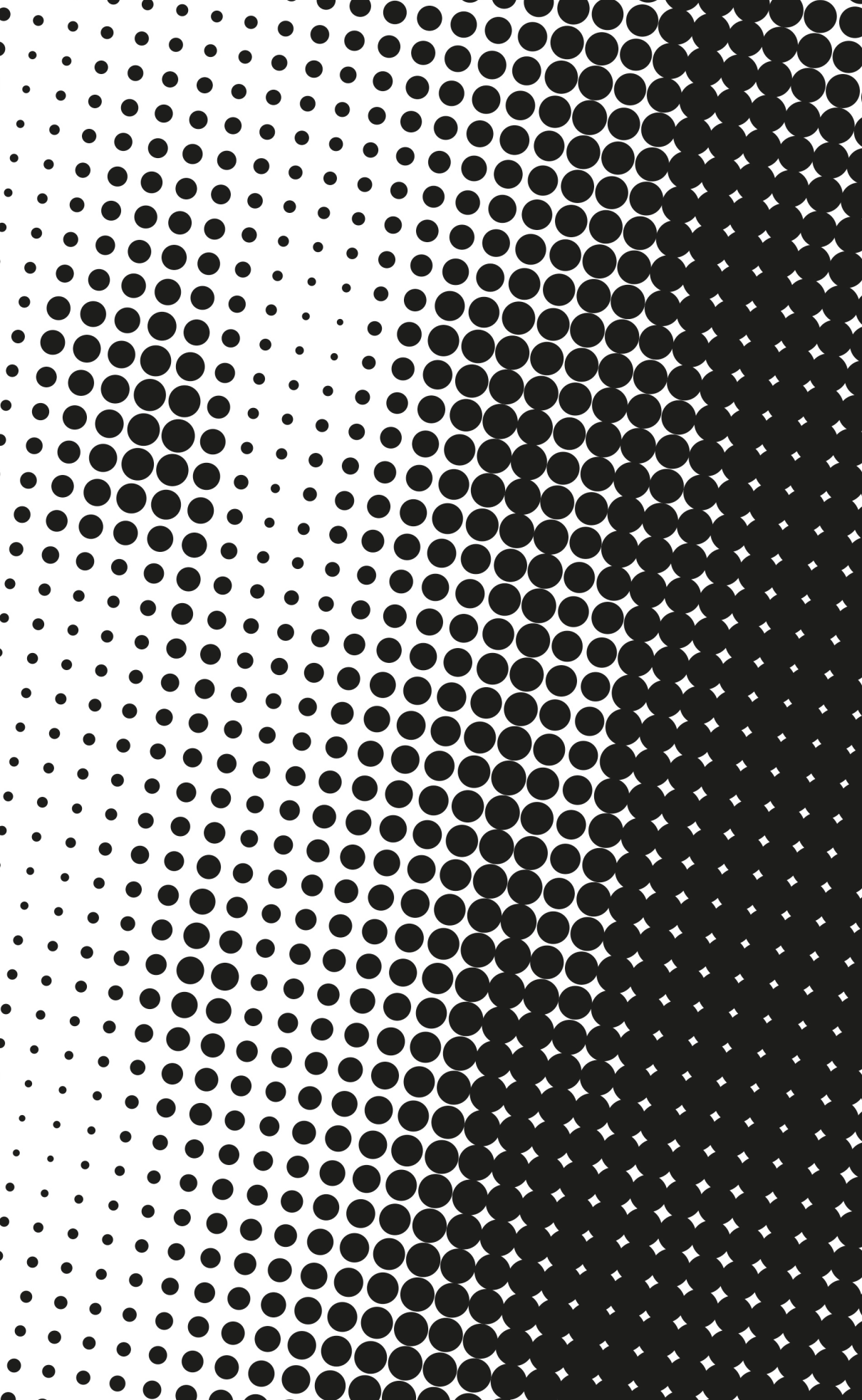
DRAGICA ŽUGIĆ Strategije motivisanja i metode razvoja
kritičkog mišljenja u nastavi stranih jezika /55/
VELIBOR ZOLAK Kako je nastajao „Grad teatar — Theatre City
Budva” — studija slučaja jednog kulturno-umjetničkog festivala /67/

DIO III PRIKAZI

ILIJA VUJAČIĆ Osvrt na naučno djelo akademika Đorđa Borozana /93/
Vinčenco Čikeli, *Sociologija kosmopolitizma*, Humanističke studije
Univerziteta Donja Gorica, Podgorica, 2021. (Filip Jovanovski) /101/
Rišard Kapuščinjski, *Fudbalski rat*, Samizdat B92, 2019.
(Luka Rakojević) /105/

DIO IV IN MEMORIAM

Ljubinka Trgovčević (1948–2022) (Predrag Zenović) /111/



Uvodna riječ glavnog i odgovornog urednika

Časopisi su prozori sa kojih sagledavamo svijet i kroz koje taj svijet nas prepoznaje. Jedan od tih prozora je upravo otvoren na zidu naše institucije. Ime mu obećava i obavezuje. Ono ukazuje na posvećenost idealu koji je u temeljima savremene kulture i evropskog identiteta. Nažalost, ovaj ideal je uveliko zaboravljen.

Vrijeme u kom živimo karakteriše buka masovnosti, vladavina mjerljivosti i tiranija vidljivog. To je svijet u kom su stvari pojele tvorca, sredstva obezvrijedila ciljeve, a uspješno postalo značajnije od smislenog. Zaboravili smo da je čovjek dužan obnoviti ljudskost, na kojoj je potrebno graditi novu solidarnost. Na njoj se i zasniva obnova duhovnosti koja je rodno mjesto plemenitosti uma.

Otuda potreba za novim humanizmom kojemu nije dovoljna samo pravna zasnovanost i politička utemeljenost. Taj humanizam traži novi oblik ljudskog dostojanstva. Njegova suština je obnova cjelovite ličnosti. To je podvižnički posao u vremenu razmrvljenog života i rasijanog uma.

Nije slučajno da časopis „Humanističke studije“ nastaje na ovom prostoru. Prostoru čiju je duhovnost oblikovala i čudesna knjiga „Primjeri čojstva i junaštva“. U stvari, dok budemo mogli dopisivati tu knjigu novim primjerima obnavljaće se i vatra humanosti u nama. Zato ovakvi časopisi liče na pokušaj stvaranja malog ostrva ljudskosti u hladnom moru otuđenosti.

Zato „Humanističke studije“.

D. K. V.



DIO I

TEMA BROJA:

EVROPA
I GRANICE
DRŽAVE

Evropa to može bolje O mogućnostima konstitucionalizacije Evrope / EU

Rad se bavi odnosom demokratije i ustavnosti u kontekstu savremenog iskustva Evropske unije. U tekstu koji je objavljen prije pet godina Habermas sa rezignacijom utvrđuje osobiti zastoj i krizu u raspravama o Evropi/EU. Kolonizacija javnog polja, ograničeni domašaji „građanstva“, dominacija tehnokratskog etosa. Diter Grim se uključuje u ovu raspravu obimnim tekstom koji traga za odgovorom na pitanje „treba li Evropi ustav“. Grim raspravu otvara temeljnim pitanjem o konstituen-su ustava i razlici između „konstitutivne moći“ (pouvoir constituant) i konstituirajuće moći (pouvoirs constitutes). Etjen Balibar (Mi, građani Evrope) pomera raspravu iz polja konstitucionalne teorije ka demokratiji. Njegova kanonska knjiga predstavlja jedan od najsnažnijih poziva za reutemeljenjem (evropske) demokratije. Rad Hansa Vorlendera (Višestruki konstitucionalizmi Evrope) jedan je normativni pokušaj da se razreši ova antinomija. Budućnost je, sumira autor, u misaonim i akcionim inicijativama, oblikovanju alternativne „hegemonijske strategije“ u čijem će središtu biti zahtev za reutemeljenjem ustavne demokratije.

Ključne riječi: konstitucionalizam, demokratija, ustav, Evropska unija, Evropa

Naslov ovoga teksta posudio sam iz intervjua koji je Tomas Majer (Thomas Meyer), glavni urednik časopisa Neue Gesellschaft, vodio sa Jirgenom Habermasom, vodećim filozofom političke ljevice. U tekstu koji je objavljen prije pet godina Habermas sa rezignacijom konstatuje izraziti zastoj i krizu u raspravama o Evropi / EU. Kolonizacija javnog polja, ograničeni domašaji „građanstva“, dominacija tehnokratskog etosa. Habermas to čini s dobrim razlozima. U teorijskom i normativnom značenju pripada školi „Evropljana“ koji su otvorili najznačajnija pitanja o konstitucionalnim i političkim temeljima evropskog poretka, tragajući za pretpostavkama „zajedničkog horizonta značenja“ (evropski ustavni patriotizam); razlozima njegovog utemeljenja (odgovor na negativno nasljeđe totalitarizma dvadesetog vijeka), osnovnim vrijednostima na kojima se utemeljuje (konstitucionalna demokratija, solidarnost, pluralizam). Habermas je u središtu konstitucionalnih rasprava i sporova o ustavnom identitetu i integracijskim funkcijama ustava

* Milan Podunavac, Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, milan.podunavac@udg.edu.me

(kontestacija s Diterom Grimom); mogućnostima konstitucionalizacije Evrope i razvojnim putevima i višestrukim konstitucionalizmima Evrope (Vorlander); pretpostavkama utemeljenja „evropske ustavne kulture” (Haberle).

U temelju rasprava o evropskom ustavu je „Projekt ustava Evropske unije” koji je sredinom devedesetih godina prošlog vijeka (1993) formalizovao Institucionalni komitet Evropskog parlamenta. Diter Grim se uključuje u ovu raspravu obimnim tekstom koji traga za odgovorom na pitanje „treba li Evropi ustav”. Grim raspravu otvara temeljnim pitanjem o konstituensu ustava i razlici između „konstitutivne moći” (*pouvoir constituant*) i konstituirajuće moći (*pouvoirs constitutes*). Samo prve norme potiču od suverena (konstituenta) i obavezuju državnu vlast. Norme koje potiču od naroda i usmjerene su prema državnoj vlasti drugo su ime za ustav. Ustav, otuda, mada po prirodi pravni akt, usmjeren je dominantno ka normativnoj integraciji društva. Osnovu ove integracije čini široki društveni konsenzus koji odgovara na temeljno pitanje „ko smo” i „zašto smo zajedno” i u osnovi je ustavnog identiteta političke zajednice. Ove bitne poveznice nedostaju Evropskoj uniji. Institucije EU nemaju legitimaciju evropskog naroda nego samo evropskih vlada. Ova bi se legitimacijska slabost dala nadomjestiti na način da EU dobije ustav. Međutim, da bi se uspostavio ustav EU bilo bi nužno uspostaviti evropski narod, što bi tražilo da se EU uspostavi kao država. I tu za Grima nastaju problemi. Uspjeh nekog ustava ne zavisi samo od njegovog sadržaja, već i od postojanja njegovih izvanustavnih pretpostavki. Ustavnim i demokratskim oblicima potrebna je „ustavna i demokratska supstanca”. Deficit „demokratske supstance” izražava se u nepostojanju evropskih stranaka, evropske javnosti, evropske političke kulture. Ipak, ključni razlog ovoga deficita je u višejezičnosti Evropljana. Svi ovi razlozi uzrokuju da se politički diskurs i javno polje završava na granicama nacionalnih država. Ovi se deficiti ne mogu otkloniti institucionalnim mehanizmima. Politički učinci tako ostaju na granicama „nacionalnih ustavnih država”. Sve snažniji proces resuverenizacije u velikoj mjeri ide u prilog Grimovim argumentima.

Odgovor Habermasa na Grimovu argumentaciju počiva na sljedećoj grupi argumenata. Habermas prihvata argument Grima o demokratskom deficitu EU, ali ne i da bez evropskog naroda nema ni evropskog ustava. Odgovarajući na problem evropskog javnog polja i zajedničkog oblikovanja volje građana EU, Habermas utvrđuje da forma demokratskog građanstva oblikuje osobitu formu socijalne solidarnosti i komunikacijske konstelacije koje su sastavni dio ovoga procesa. Kolektivni identitet nezavisan je od etničke homogenosti koja je u temelju ustavne nacionalne države. Ono što Grim vidi u nacionalnom identitetu kao integracijskoj osi ustavne nacionalne države, Habermas supstituira formom demokratskog oblikovanja volje (demokratsko građanstvo). Habermas, otuda, argumentuje da ustavna država obezbjeđuje normativnu integraciju demokratskom

participacijom i statusom državljana, ali ne i zadatim supstratom etničkog porijekla.

Grimovu argumentaciju u osnovi osnažuje i Mišel Rozenfeld u kanonskoj studiji o ustavnom identitetu. U obimnom radu *Ustavni identitet (Constitutional Identity)* Rozenfeld u okviru jedne razvijenije teorije konstitucionalizma identifikuje u okviru savremenih političkih društava pet modela ustavnog identiteta (njemački, francuski, američki, španski i model Evropske unije). Osnovna razlika između njemačkog i francuskog modela izražava se u razlici u razumijevanju konstrukta nacije. Dok je francuski model ukorijenjen u cjelini *demos*, njemački model je definisan u formi etniciteta, u *etnosu*. Francuski model oblikuje se u jednom konstitucionalno-demokratskom modelu samovladanja. Njemački model, pak, nosi snažnu komunitarnu i šmitijansku usmjerenost, njega konstituiše specifična zajednica definisana u etničkim, kulturalnim, religijskim, lingvističkim, istorijskim i geografskim specifičnostima. U njemačkoj tradiciji nacija je zajednica usuda (*schichalgemeinschaft*). *Etnos* je ona predustavna instanca (konstituens) koja determiše kome ustav pripada, koji su ciljevi ustava i na koji se način kolektivna volja etnosa realizuje. Za razliku od francuskog republikansko-demokratskog modela, njemački model je podjednako moguć u demokratskim i nedemokratskim režimima moći. Urih Projs je, da dodamo, u kanonskom radu o konstitutivnoj moći osnivačkih ustava istočne Evrope, pokazao da porecti zasnovani na etničkoj konstrukciji konstitutivne moći i ne trebaju ustav. O tome sam detaljnije pisao u obimnom radu posvećenom konstitutivnoj moći u osnivačkim ustavima.

Američki model bliži je francuskom nego njemačkom. Ključna razlika je u sljedećem: dok francuski model pretpostavlja postojanje nacije kao predustavne moći, dakako, u republikanskom značenju zajednice građana, koji žive na istoj teritoriji i pod vlašću su istih zakona, u konstrukciji američkog konstitucionalizma ustav je taj koji oblikuje podjednako poredak i političku zajednicu (naciju). Politička formula „WE the People” daje sva tri odgovara na kojima politička zajednica počiva: ko je konstituens ustava; šta legitimizuje političku vlast; i, kako objašnjavamo povjerenje prema zakonima zemlje.

Rozenfeld izdvaja španski model, otvarajući pitanje ustavnog identiteta u složenim multikulturalnim društvima. U osnovi ove normativne strategije je aspiracija da se uspostavi ravnoteža između španskog nacionalnog identiteta i razumne mjere etničke autonomije (Baski, Katalonci). Pokazalo se da ovom ravnotežom nije lako upravljati.

Evropski model je prvi transnacionalni model koji se razlikuje od analiziranih nacionalnih modela, mada u određenim segmentima ima obilježja francuskog modela (nadmoć *demos*a nad *etnosom*); američkog (ustav kao instrument oblikovanja „evropske nacije,“) i španskog (uspostavljanje jednog multietničkog modela, koji pretpostavlja posebnu formu koegzistencije evropskih naroda i uspostavljanje posebnog tipa konacionalnog identiteta). Međutim, uspostavljanje i funkcionisanje samosvojnog evropskog identiteta ima još jednu

strukturnu poteškoću. Osnovno je polazište autora da konsenzualni učinci ustavnog identiteta zavise od socijalne i kulturalne ukorijenjenosti u širem okruženju, koje Rozenfeld definiše pojmom ekstrastavnog identiteta. Za razliku od nacionalnih konstelacija, evropska „postnacionalna” konstelacija ove pretpostavke nema. Teorijske i normativne kontestacije koje smo izložili upravo to pokazuju.

Rad Hansa Vorlendera (*Višestruki konstitucionalizmi Evrope*) jedan je normativni pokušaj da se razriješi ova antinomija. Vorlenderova studija napisana je nakon neuspješnog pokušaja da se donese evropski ustav. Berlinska izjava (2007) povodom 50. godišnjice EU pojam ustava više ne spominje. Ono šta čini, pak, poseban kvalitet ove studije je pomjeranje analize ka pojmu *ustavne kulture*. Neuspjeh u donošenju ustava nije, dakle, samo rezultanta nepovoljne političke dinamike u Francuskoj, Holandiji, Velikoj Britaniji i Poljskoj, već je u osnovi uzrokovan dubljim razlikama u ustavnim kulturama ovih zemalja. U ključnim evropskim zemljama (Engleska, Francuska, Njemačka) razvojni putevi konstitucionalizma su različiti. Ma da nemaju pisani ustav, Englezi su uvjereni da imaju ustav. Politička memorija o ustavu seže u 13. vijek (Magna Carta Libertatum) i nastavlja se u jednoj dugoj konstitucionalnoj istoriji i dokumentima ustavnog značaja koji su donijeti (Petition of Rights, Declaration of Rights itd.) i koji imaju kvazikonstitucionalni značaj, kako je govorio Dajsi, u sistematskom radu (Jurisprudencija). Dakako, sastavni dio „drevnog ustava” je i cjelokupno običajno pravo. Nasuprot tome, Francuzi imaju jednu konstrukcijsku koncepciju ustava koja ima oslon u Sjejsovom konstruktivnom naciji. Nacija je ključna predustavna jedinica u francuskoj konstitucionalnoj tradiciji, pa je ustav nije morao naknadno konstituisati. Suverenost francuske nacije izražava se u suverenosti francuskog zakonodavca (*volonte general*) i francuskih zakona. Konstrukciju o suverenosti ustava koji utemeljuje poredak i političku zajednicu razvila je američka konstitucionalna tradicija, artikulišući ideju ustavne demokratije koja je istovremeno okvir oblikovanja opšte volje (legitimnost), ali i instrument ograničavanja političke vlasti i garancija ljudskih prava.

Polazeći od ovih opštih premisa različitih konstitucionalnih tradicija i ustavnih kultura, Vorlender razlikuje tri osnovna tipa ustava u savremenim političkim društvima. Prvi je *istorijsko-evolucionni*. Ustavi se stvaraju u dugom istorijskom procesu; njihove regulacije počivaju na običajima i konvencijama. Engleska je paradigma ovoga tipa ustava. Engleski ustav je politički ustav; on je podvrgnut stalnim promjenama kojima legitimitet daje suveren — engleski parlament. Drugi tip je *racionalno-voluntaristički*. Ustav je konstrukcijski (ugovorni); njemu život daje ustavotvorna vlast (nacija). Francuska je paradigma ove ustavne tradicije. Treći tip ustava je *racionalno-juridički*. On ima izvorište u američkoj konstitucionalnoj tradiciji. Ustav je taj koji konstituše jedinstvo političke zajednice, poredak i povjerenje u zakone. Njemački ustav (Osnovni zakon) izrastao je na pretpostavkama i pod uticajem ove (američke) tradicije. Uz sve ove razlike

moguće je identifikovati elemente konvergencije ovih ustavnih tradicija. Tako je engleski sistem implementirao neke elemente evropskih konvencija o ljudskim pravima, ograničavanju suverenosti parlamenta. Francuski se sistem Pete republike, pak, u nekim elementima približio juridičko-racionalnom konstruktivnom Njemačke (ustanovljavanje Pravnog vijeća, koje je neka forma ustavnog suda). Sve to upućuje da se pravnoj snazi ustava daje sada veća moć.

Pojam *ustavne kulture* (*evropska ustavna kultura*) centralna je osa kapitalnog rada Petera Haberlea (*Ustavna država*). Koncept ustavne države Haberle oslanja na dvojicu ustavnih pisaca tridesetih godina, Rudolfa Smenda i Hermana Helera. Prvom duguje polazište o „temeljnim vrijednostima kao kulturnom sistemu”; drugom tezu o nuci o državi kao kulturnoj zajednici. Podsjećam da je Herman Heler jedan od tri velika ustavna teoretičara (Helze, Šmit, Heler) koji učestvuju u debati o opravdivosti ustavnog puča u Pruskoj. Ustavna država obilježena je vrijednostima ljudskog dostojanstva kao kulturno-antropološkom premisom, suverenitetom naroda, diobom vlasti, temeljnim pravima i tolerancijom, nezavisnim sudstvom i političkim pluralizmom. Ona u sebi sažima elemente pluralističke demokratije i otvorenog društva. Haberle demonstrira jednu republikansku konstrukciju ustavne države koja se izražava u tri ključna segmenta. Prvi, kako smo već naznačili, čini „kulturnoantropološka premisa”. Ona naprosto potvrđuje da su u ustavnoj državi naznačili da su građani i njihovo ljudsko dostojanstvo kulturnoantropološka pretpostavka države, građani su ti koji sami sebi daju ustav. Ustav je neka vrsta pakta (ugovora) koji građani sklapaju svi sa svima. On se približava onome što Lok označava ugovorom svih sa svima; u političkom značenju to je drugo ime za Kantov *pactum unionis civilis*. Konstitucija države znak je političke zrelosti naroda. Ova vrsta osnivačkog pakta izražava se u „republikanskom područnom trojstvu” (privatno, javno, država) koje ustavnu državu približava političkom idealu „res publike” i čini je pozitivnom u vrijednostima „javne slobode”, „javne dobrobiti”, „javnog prava”, onoga snopa vrijednosti koji klasična političke teorija označava pojmom „salus populi”. Republikanska osa ove koncepcije se posebno izražava u načinu kako Haberle definiše odnos ustava i države. Nema, smatra Haberle, predustavne moći ustava. Ustav prethodi i konstituiše državu (poredak). Argumentacija je sažeto sljedeća: ako sva državna vlast proizilazi od građana, u „zajednici građana”, ne ostaje prostor za ekstrakonstitucijsku i predkonstitucijsku državnu vlast. Ustav, zaključuje Haberle, treba misliti prije države, ma koliko ona bila važna.

Ova „proširena koncepcija ustava” u značenju kako je ostavlja Monteskie, dodatno se reflektuje u pitanju „ima li Evropa ustav”. Sažeto, odgovor Haberlea je sljedeći: Evropa / Evropska unija još uvijek nije država u klasičnom značenju ustavne države; riječ je o *ansambli segmentarnih ustava i Evropskoj uniji kao nastajućoj ustavnoj zajednici posebne vrste*. Osnovnu osu ovako razumijevane koncepcije čine ustavne pretpostavke „unijskog državljanstva”, temeljna prava

kao opšta načela prava zajednice, evropska javnost i evropska ustavna kultura. Evropa, utvrđuje Haberle, nezavisno od razlike u ustavnim tekstovima i konstitucionalnim tradicijama, živi bar *pet elementa pravne kulture* koji utemeljuju njezin identitet. Prvi svakako čini duga istorija utemeljenja prava izražena u doprinosima Grčke, Rima i hrišćanstva. Grčka daruje Evropi politički ideal poretka koji oblikuju građani svojom participacijom (demokratija); Rim joj je podario ideju imperije (poretka); hrišćanstvo ideju moraliziranja (potrebe za opravdanjem) političke moći. Elemente evropske pravne kulture treba takođe tražiti u velikim kodifikacijama, ideji jurisdikcije vezane za pravo i zakon, političku formulu podjele vlasti, garancijama vjerskih sloboda, pluralnosti i jedinstva (pluralnost nacionalnih kultura je dio evropskog identiteta) i na kraju posebnoj formi univerzalnosti i partikularnosti.

Etjen Balibar (*Mi, građani Evrope*) pomjera raspravu iz polja konstitucionalne teorije ka demokratiji. Njegova kanonska knjiga predstavlja jedan od najsnažnijih poziva za reutemeljenje (evropske) demokratije. Konstrukt „organizacija građanstva” koji Balibar izjednačava sa grčkim pojmom politeje označava se kao sažetak protivrečnosti koji od konstrukcije novoga tipa, koja nije ni federalna ni nacionalna ni imperijalna, stvara neku formu „nužne nemogućnosti” Evrope. U središtu ovako razumijevanog političkog diskursa koji je u velikoj mjeri odgovor na globalni populistički val je pitanje: „Šta je danas narod”, šta je narod u Evropi. Balibar nas uvodeći u raspravu pojam „pozitivnog populizma”, opominje da u jednoj, često prenatraglašenoj i jednostranoj kritici populizma (populizam jednako desni radikalizam) zaboravljamo da nas populizam na jedan negativni način opominje gdje je izvorište demokratije (narod, populus). Demokratija je najsnažniji plod zrelog političkog prosvjetiteljstva. Sve od zrelog političkog prosvjetiteljstva odgovor na pitanje šta opravdava političku vladavinu i kad joj se valja suprotstaviti ima samo jedno ime, a to je demokratija. S pravom će Robert Dal, jedan od najznačajnijih teoretičara demokratije u jednom od svojih posljednjih radova (*O demokratiji*) utvrditi da su sve države *poliarhije* (*umjerene liberalne demokratije*) ili to nastoje da budu. Demokratija je postala univerzalni legitimacijski obrazac, pobijedila je sve svoje protivnike, podjednako stare i nove. Balibarov poziv na reutemeljenje demokratije je neka vrsta poziva da se odgovori na sve raširenije nepovjerenje prema demokratiji i uzlet autoritarnih režima moći i „neprijatelja demokratije” (populizam, nacionalizam, demagogija, plutokratija). Dodatno, rat na tlu Evrope je ubrzao procese *dekonstitucionalizacije i demokratske dekonsolidacije Evrope*. Rat je, da podsjetim na možda najbolji rad napisan o političkim učincima imperijalne politike (B. Konstan, *O duhu osvajanja i uzurpacije*), najgore stanje u kome se jedno društvo može naći. Rat razara svaku formu socijalne sigurnosti, neprijatelj je slobode, majka je svake vrste unutrašnje i spoljne tiranije. Mir je univerzalna vrijednost modernih nacija. Samo u miru mogu da se grade političke ustanove i njeguju javne slobode. Na način kako je u eseju

o drugom rimskom kralju Numi Pompiliusu pisao Plutarh. Numa Pompilius je izgradio i uveo u život gotovo sve republikanske ustanove. Odgovor na pitanje kako je to mogao je sljedeći: vrata mira u njegovo vrijeme su bila otvorena 43 godine, a vrata rata isto toliko zatvorena. Ovaj negativni okvir dodatno osnažuje Balibarov poziv da Evropa postane „gradilište demokratije” i „gradilište građanstva”. Izgradnja Evrope kao nove političke zajednice pretpostavlja izumevanje jedne demokratske forme koja prevazilazi suprotstavljanost nacionalnog suvereniteta i već uveliko fiktivnog „kontinentalnog hegemonizma” lišenog uporišta u demokratiji. Ona (Evropa) traži jedan prošireni pojam ustava u Monteskvjevom smislu (isto Haberle), političko-društveni režim, nehijerarhizovanu istorijsku cjelinu individualnih i kolektivnih prava, oblika predstavnštva, instanci i odgovornosti, u kojoj jedna vlast obuzdava druge, nisu u stanju zamisliti „evolutivni pojam ustava”, po ugledu na Gramšija, naime, ustrojstvo koje bi u isti mah bilo i načelo otvorenosti prema sopstvenom preobražaju i prevazilaženju izvlačeći iz samog društvenog sukoba kriterijume opšteg interesa. Izvorište ovog raširenog nepovjerenja prema demokratiji je u dubokom nepovjerenju u učešće naroda u politici i njegovo uplitanje u javne poslove. Sažeto, nema kolektivnog bavljenja politikom bez javnih struktura, a ovih potonjih, kao i države u Evropi bez masovne politike u svim njenim oblicima, od najvidljivijih do onih najtananijih. San je svih, pa i evropskih birokrata, politika bez „politike” u najrobusnijem značenju (učesća); zamjena politike tehnokratskim konstrukcijama proizvodnje konsenzusa, upravljanja konfliktima, mehanizmima stabilokratije; razblažavanjem originalnog značenja demokratije (demokratija sa adjektivom). Nov polet demokratskom procesu ne mogu udahnuti pobožni govori o „građanskoj svijesti”, „postnacionalnosti”, „evropskim projektima”. Budućnost je u misaonim i akcionim inicijativama, oblikovanju alternativne „hegemonijske strategije” u čijem će središtu biti zahtjev za reutemeljenjem ustavne demokratije. Uski krevet koji nevoljko dijele dva narogušena supružnika (konstitucionalizam i demokratija) traži novo čitanje. Ovaj traktat je mali doprinos tome.

Milan Podunavac

EUROPE CAN DO IT BETTER: ON THE POSSIBILITIES
OF THE CONSTITUTIONALISATION OF EUROPE / EU

The paper deals with the relationship between democracy and constitutionality in the context of the contemporary experience of the European Union. In a text published five years ago, Habermas resignedly identifies a particular deadlock and crisis in discussions about Europe/EU. The colonisation of the public sphere, the limited reach of „citizenship”, and the dominance of the technocratic ethos. Dieter Grimm joins this discussion with an extensive text that

seeks an answer to the question „does Europe need a constitution”. Grimm opens the discussion with a fundamental question about the constitution’s constituents and the difference between „constituent power” (*pouvoir constituant*) and constituting power (*pouvoirs constitues*). Étienne Balibar (*We, the people of Europe*) moves the discussion from the field of constitutional theory to democracy. His canonical book represents one of the strongest calls for the re-establishment of (European) democracy. Hans Vorlander’s work (*The Multiple Constitutionalisms of Europe*) is a normative attempt to resolve this antinomy. The future, the author summarizes, lies in thought and action initiatives, shaping an alternative „hegemonic strategy” in the center of which will be the demand for the re-establishment of constitutional democracy.

Key words: constitutionalism, democracy, constitution, European Union, Europe

Bregzit: pravne posljedice

EU je suočena sa prekretnicom. Pored postavljanja pitanja o budućnosti Evropske unije nakon Bregzita, važno je razmotriti i relevantne pravne aspekte Bregzita. Kako je Zajednica postojala prije pridruživanja Velike Britanije (1973), tako će i Unija, kao njen pravni nasljednik, postojati nakon britanskog istupanja. Ako bi u praksi, u odnosu na primjenu Lisabonskog ugovora, prevladala efikasnost funkcionisanja institucija Evropske unije, bio bi realan zaključak da je riječ o demokratskoj uniji sa optimalnom institucionalnom arhitekturom. Samo tako ona bi povratila povjerenje građana i afirmisala smisao svog formiranja i postojanja. U slučaju suprotnog razvoja, Evropska unija će se suočiti sa daljim porastom ekstremizma u državama članicama.

Ključne riječi: Evropska unija, Bregzit, Lisabonski ugovor

Uvod

Pravni aspekti Bregzita su veoma važni za razmatranje i tumačenje, jer je Evropska unija (u daljem tekstu EU) suočena sa prekretnicom u svom razvoju u savremenim uslovima. Takođe, Bregzit je razlog za postavljanje pitanja o budućnosti EU. Sama činjenica da je po prvi put jedna država članica zakonski odlučila da napusti ovaj najvažniji trgovinski blok i ovu važnu organizaciju, koja, svakako, ima jasne nadnacionalne karakteristike, upozorava da je odnos zavisnosti među državama u savremenom svijetu ugrožen i neizvjestan.

Naime, neka vrsta vjerovanja javnog mnjenja da je Velika Britanija (u daljem tekstu VB) dovoljna samoj sebi za dalji i uspješniji razvoj i djelovanje, zapravo je ono što je donijelo pobjedu na junskom referendumu na kojem se glasalo da li izaći iz EU, ili ne, 2016. godine. Pored posljedica koje je Bregzit donio u ekonomskom smislu, kako VB tako i EU, u daljem radu akcenat je stavljen i na važne pravne posljedice i aspekte, kao i najaktuelnije okolnosti koje se odnose na uspostavljanje novih odnosa VB i EU.

Gotovo četiri godine nakon što je većina podržala izlazak VB na referendum, i pošto je dva puta produžavan rok za proces pregovaranja o novom modelu saradnje VB i EU, odredbama Lisabonskog sporazuma određen na dvije godine, VB je 31. decembra 2020. godine i zvanično, nakon 47 godina članstva, napustila EU.

* Milena Šofranac Ljubojević, doktorantkinja na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica

Upravo iz navedenih razloga željelo se prikazati, i to segmentarno i hronološki, kako se odvijao proces Bregzita i koje su njegove pravne posljedice. Takođe, u radu će biti posvećena pažnja i naporima EU da, ipak, pokuša da zadrži VB unutar Unije.

Pravni okvir za izlazak iz EU — Lisabonski ugovor o EU

Na samitu EU održanom 21–22. juna 2007. donijeta je politička odluka o sazivanju nove međuvladine konferencije radi formulisanja teksta ugovora o reformi EU. Nakon neuspješne ratifikacije Nacrta ustavnog ugovora EU iz 2005, u Francuskoj i Holandiji, ideja o konstitucionalizaciji EU je stavljena u drugi plan, dok je Lisabonski ugovor o EU, prema Musenu, zamijenio stvaranje Ustava EU. Međuvladina konferencija otvorena je početkom oktobra 2007, a prvi nacrt ugovora o reformi EU prezentovan je 17. i 18. oktobra 2007. Potpisivanje Lisabonskog ugovora predstavljalo je trenutak koji znači okončanje višegodišnjih pregovora država članica o institucionalnoj reformi EU.

Ugovor o reformi EU je dobio ime po mjestu održavanja Samita šefova država i vlada EU na kraju portugalskog predsjedavanja EU. Za sprovođenje Lisabonskog ugovora o EU bila je potrebna ratifikacija svih država članica. Prvobitni plan bio je da se postupak ratifikacije završi tokom 2008. godine, tako da bi novi ugovor o EU stupio na snagu 1. januara 2009, odnosno prije izbora za Evropski parlament u junu 2009. Ono što je važno jeste da je glavna razlika u odnosu na Nacrt ustava EU činjenica da Lisabonski ugovor o EU nema oblik ustava i ne ukida postojeće primarno zakonodavstvo, već dopunjava Rimske ugovore i Ugovor o uspostavljanju Evropske unije (Ugovor iz Mاستrihta).

Novi reformski ugovor o EU potpisan je 13. decembra 2007. godine na samitu EU u Lisabonu. Nakon toga, tokom 2008. i 2009. godine uslijedio je proces ratifikacije, koji je imao uobičajeni turbulentni tok, što je bio slučaj i sa prethodnim postupcima ratifikacije ugovora EU od Mاستrihta do Nice. Glavni udarac za proces ratifikacije Lisabonskog sporazuma dogodio se odbijanjem Irske na referendumu održanom 13. juna 2008. godine, kada je više od polovine Iraca negativno glasalo o Lisabonskom ugovoru. Ipak, postupak ratifikacije nastavlja se usvajanjem Lisabonskog sporazuma u parlamentu Ujedinjenog Kraljevstva, 18. juna 2008. Početkom oktobra 2009. ponovljen je referendum u Irskoj, ovaj put sa pozitivnim ishodom. Izvršen je uspješan politički pritisak na Irsku, Češku i Poljsku, kao države članice koje su bile protivnice Lisabonskog ugovora o EU.

Uslovi za stupanje na snagu Lisabonskog sporazuma ispunjeni su krajem 2009. godine, kada je predsjednik Republike Češke (V. Havel) potpisao tekst ugovora. Ovome je prethodilo razmatranje da li je predlog Lisabonskog ugovora o EU u skladu sa Ustavom Češke i pozitivnom odlukom najvišeg suda u Češkoj u ovom slučaju. Stupanje

na snagu Lisabonskog sporazuma dogodilo se, dakle, 1. decembra 2009. godine.

Proces integracije u EU pokazivao je određeni nivo opadanja, a ponekad i kasnio, ali se, ipak, odvijao kontinuirano i nepovratno. Politički ustupci i unutrašnji pregovori država članica EU sastavni su dio procesa usvajanja primarnog zakonodavstva, odnosno, izmjena osnivačkih ugovora. Kako je poznato, u vrijeme zaključenja Rimskog sporazuma Evropska zajednica imala je samo šest država članica, a u vrijeme potpisivanja Lisabonskog sporazuma, EU je narasla na dvadeset sedam članica, sa tendencijom daljeg proširenja. Institucije EU u takvim uslovima moraju da ispune zahtjeve efikasnosti odlučivanja, pod uslovom da ne dođe do gubitka legitimiteta i demokratskog funkcionisanja. Ovako složen kontekst nametnuo je neophodne institucionalne reforme Unije, s ciljem njenog efikasnog funkcionisanja.

Status pravnog lica je prvi put za Uniju izričito utvrđen Lisabonskim ugovorom. Takođe, Lisabonski ugovor prvi put je formulisao pravnu mogućnost da država članica istupi iz Unije („klauzula o izlasku”, u članu 50). Status pravnog lica, zapravo, znači sposobnost EU da zaključuje međunarodne ugovore i članstvo Unije u cjelini u međunarodnim organizacijama. Do Lisabonskog sporazuma ovo pravo bilo je rezervisano isključivo za evropske zajednice (EEZ i Euratom), koje su imale pravno svojstvo, što je u praksi međunarodnih odnosa dovodilo do problema i neizvjesnosti. Lisabonski ugovor o EU promijenio je raniju tripartitnu strukturu EU, uvedenu Ugovorom iz Maastrichta (1993), a bivša tri stuba spojena su u jedan. Stoga Unija predstavlja jedinstvo koje ima pravni subjektivitet.

U literaturi prevladuje stav da je Lisabonski ugovor o reformi EU u velikoj mjeri zadržao mnoga rješenja iz neuspjelog ugovora o ustavu EU, ali se termin „ustav EU” izbjegava kao termin, u zvaničnim dokumentima EU i u političkim ukazima. Nacrt ugovora o ustavu EU trebalo je da opozove i zamijeni sve prethodne ugovore Evropske zajednice i EU, dok Lisabonski ugovor o EU počiva na njima, samo ga dopunjava i u tom pogledu postoji pravni kontinuitet primarnog prava EU. Promjene ugovora o EU (Maastricht, Amsterdam i Nica) odnose se na institucije EU, poboljšanu saradnju među državama članicama, zajedničku spoljnu politiku, bezbjednosnu i odbrambenu politiku EU. U poređenju sa odredbama Rimskog sporazuma o uspostavljanju EEZ (1957), modifikacije predviđene Lisabonskim ugovorom imaju za cilj raspodjelu nadležnosti između institucija EU i država članica. Prethodni ugovor iz Nice (2003) sastoji se praktično od dva ugovora — EU i EZ, dok je u Lisabonskom ugovoru bivši Rimski ugovor o EEZ zamijenjen Ugovorom o funkcionisanju EU.

Svakako da je Lisabonskim ugovorom uspostavljena složena pravna struktura, što je učinjeno kao kompromis u odnosu na zahtjeve određenih država članica EU (Češka, VB i Holandija), koje su tražile da se izričito odreknu ustavnih simbola, poput izraza „ustav”, „evropski ministar spoljnih poslova”, „evropski zakoni” i „evropski okvirni zakoni”, kao i simboli Unije (zastava, himna, moto itd.). Imajući

u vidu uzastopna proširenja i pristupanja zemalja koje nijesu sasvim razvile određeni nivo demokratije i drugih evropskih vrijednosti, EU XXI vijeka postala je vrlo složena i puna raznolikosti, pa je pravni izgled dobrovoljnog istupanja države članice iz Unije, formulisan u Lisabonskom ugovoru, bio logična posljedica. Član 50 Lisabonskog sporazuma kaže da: „*Svaka država članica može odlučiti da istupi iz Unije u skladu sa svojim ustavnim zahtjevima*”.

Prvi put u istoriji evropskih integracija ova odredba definiše proces istupanja države članice. Specifična vrsta „postupka razvoda” zahtijeva zaključivanje sporazuma između Unije i dotične države članice koja je prethodno obavijestila Uniju o toj namjeri. Takođe, zaključeni sporazum treba da riješi aranžmane za povlačenje, kao i buduće odnose EU i dotične države članice. Unutrašnja procedura EU predviđa da Savjet ministara donosi odluku kvalifikovanom većinom nakon pregovora o sporazumu, ali Evropski parlament treba da da saglasnost prije donošenja odluka u Savjetu. Kako predviđa Lisabonski ugovor, ukoliko ne bi došlo do sporazuma o uslovima za istupanje, izlazak iz EU stupa na snagu u roku od dvije godine od obavještenja dotične države Evropskom savjetu o toj namjeri.

Tokom procesa pregovora EU i VB svjedočili smo da je moguće da Evropski savjet produži ovaj rok uz saglasnost dotične države članice. Pravni efekat sporazuma o povlačenju je, u krajnjem, ukidanje primjene Ugovora o EU u dotičnoj državi članici od datuma stupanja na snagu tog sporazuma. Predstavnici države koja namjerava da napusti EU mogu da učestvuju u radu Evropskog savjeta i Savjeta ministara EU, osim u radu onih institucija u kojima su angažovani na konsultacijama o sporazumu o povlačenju te dotične države članica ili glasanja o njoj.

Ukoliko zemlja koja je napustila EU želi da bude ponovo primljena u EU, mora da podnese novi zahtjev za članstvo i da ispuni kriterijume za pristupanje. Najkritičniji stav prema širenju Unije, prema Lisabonskom ugovoru i drugim oblicima produbljivanja integracije unutar EU (poput prihvatanja jedinstvene valute — eura i ulaska u šengensku zonu) pokazala je britanska javnost. Oni gotovo precizno predstavljaju zvaničnu politiku VB, za razliku od većine drugih predstavnika nevladinih organizacija u drugim državama članicama EU, koji su se otvoreno protivili nekim odlukama svojih nacionalnih vlada. Na sreću Britanaca, Lisabonski ugovor prvi put predviđa mogućnost napuštanja članstva u EU, što su iskoristili tokom referenduma u junu 2016. godine, sa negativnim ishodom u pogledu daljeg članstva VB u EU.

Istupanje Velike Britanije iz EU

VB je 23. juna 2016. organizovala referendum o napuštanju EU (Bregzit — izlazak VB iz EU). Prema konačnim rezultatima britanskog referenduma, 51,9% građana glasalo je za izlazak iz EU, dok je

48,11% glasalo za ostanak u EU. Tadašnji premijer Dejvid Kameron odmah nakon predstavljanja rezultata referenduma ponudio je ostavku. Njegova višemjesečna kampanja za ostanak VB u EU nije dala rezultate. Analiza glasova pokazuje da su, zapravo, glasovi većine stanovnika u manjim britanskim gradovima podržali ideju o napuštanju i doveli do izlaska iz Unije. Poslije nekoliko mjeseci diskusija, novoizabrana premijerka Tereza Mej najavila je da će VB pokrenuti postupak na osnovu člana 50 u martu 2017.

EU je prethodno činila određene ustupke VB, pa je Evropski savjet 19. februara 2016. godine donio odluku o posebnom statusu koji garantuje VB širi spektar prava u okviru Unije u odnosu na druge zemlje članice, u slučaju da ishod na referendumu bude ostanak u Uniji. Takva odluka je, između ostalog, značila i određene finansijske olakšice i dodatna socijalna davanja za evropske imigrante, jer je pitanje migrantske krize za VB bilo jedno od razloga za organizovanje referenduma. Stoga je Evropski savjet, kroz odluku iz 2016. godine, napravio izuzetak i omogućio VB pristup određenim vrstama socijalnih kontribucija.

Uprkos ovakvoj odluci Evropskog savjeta, britanski euroskeptici negativno su se izjasnili na referendumu. Njihov glavni argument bio je da Unija predstavlja veliku prijetnju za britanski nacionalni suverenitet, posebno zbog centralizovanog odlučivanja u Briselu (Savjet ministara, Evropski savjet i Komisija). Pored toga, drugi, suštinski razlog za napuštanje Unije bila je dugoročna i veoma kompleksna migrantska kriza koja ugrožava ekonomski prosperitet unutrašnjeg tržišta.

Suprotno tim razlozima, pristalice evropske budućnosti VB tvrdile su da bi izlazak proizveo znatan gubitak radnih mjesta, izazvao finansijsku nestabilnost i uzrokovao druge nepovoljnosti po britansku ekonomiju. Pored toga, lokalni protivnici Bregzita upozorili su da će biti potrebno pregovarati o trgovinskim sporazumima sa preostalim dvadeset sedam država članica EU, što bi moglo potrajati i deset godina, sa svim negativnim posljedicama po britansku ekonomiju koja na globalnom nivou čini samo 3% svjetske ekonomije.

Odgovor zvaničnika EU na rezultat Bregzita stigao je u obliku Deklaracije ministara vanjskih poslova država članica osnivača Evropske zajednice. Ministri vanjskih poslova Francuske, Njemačke, Italije, Luksemburga, Holandije i Belgije sastali su se 25. juna 2016. godine i izrazili žaljenje zbog odluke britanskog naroda da napusti Uniju. U Deklaraciji je ocijenjeno da napuštanje VB predstavlja prekretnicu u daljem djelovanju EU. Ujedno, prestaje da važi predlog o posebnom statusu VB, koji je usvojen na februarskom sastanku Evropskog savjeta. Imajući u vidu da odredbe člana 50 Lisabonskog sporazuma o EU predviđaju dobrovoljni izlazak iz EU, ministri su pozvali VB da aktivira mehanizme predviđene za početak pregovora o Sporazumu o povlačenju, što je prije moguće.

Poseban politički značaj Deklaracije je u zamahu njenog pokretanja i u njenim autorima, visokim političkim predstavnicima zemalja osnivača Evropske ekonomske zajednice (1958), kao prethodnice današnje

EU. Ministri su u Deklaraciji, takođe, istakli veliki doprinos Zajednice i savremene Unije modernim procesima ekonomskog razvoja i mira na evropskom kontinentu, koji u Evropi traje najduži period u novije vrijeme. Postignuto je ujedinjenje zapadne i istočne Evrope pod pokroviteljstvom Unije, tj. kraj ere hladnog rata. Ministri su istakli uzajamnu korist naroda ujedinjenih pod idejom i funkcionisanjem Unije i ukazali na snažnu političku volju nove Evrope dvadeset sedam država članica da slijedi evropske vrijednosti zasnovane na osnivačkim ugovorima i vladavini prava, u skladu sa težnjama i potrebama svojih građana.

Deklaracijom je naglašena potreba za jačanjem solidarnosti i kohezije u Uniji. Istovremeno je identifikovana potreba za poboljšanjem funkcionisanja EU, koja je suočena sa mnogim izazovima globalizacije, među kojima je najranjivija tačka ugrožena bezbjednost građana EU, kako spoljašnja, tako i unutrašnja. U tom kontekstu, naglašena je potreba za izgradnjom stabilnog okvira saradnje među državama članicama u upravljanju migracionom krizom i zbrinjavanju izbjeglica.

Na drugom mjestu, naglašena je važnost održivog ekonomskog rasta i poboljšanja konvergencije ekonomija država članica. Napredak ka ostvarivanju monetarne unije u EU i ka obezbjeđivanju pune zaposlenosti takođe je formulisan u vidu važnog cilja Unije i odgovora na izlazak VB iz EU. Deklaracijom je izraženo snažno povjerenje zemalja osnivača Zajednice u zajedničku budućnost pod pokroviteljstvom Unije, uprkos velikim geopolitičkim promjenama i globalnoj nestabilnosti. U narednom periodu ostaje da se vidi do koje mjere će se postići navedeni ciljevi za budući razvoj Unije, što će sigurno zahtijevati sprovođenje institucionalnih reformi.

Može se ocijeniti kao realno da nakon Bregzita postoji mogućnost „domino efekta”, uzimajući u obzir situaciju u Holandiji, koja je na referendumu, 6. aprila 2016. godine, glasala protiv (61%) potpisivanja Sporazuma o pridruživanju (SSP) između Ukrajine i EU.

Međutim, VB je, tokom više od četiri decenije članstva, bila praktično jednom nogom izvan EU. Prije svega zbog činjenice da je tokom zasnivanja EU VB izvojevala takozvanu „*klauzulu o odjavi*”, odnosno, pravo na odricanje ulaska u monetarnu uniju i prihvatanja jedinstvene valute. Drugi primjer je odbijanje Socijalnog protokola o pravima radnika, takođe, iz perioda usvajanja Ugovora o EU iz Maastrichta (1993). Dodatno, kao treći primjer može se navesti i odsustvo VB sa formalnog sistema zajedničke šengenske vizne liste i šengenske zone, zasnovane na slobodi kretanja i boravka za građane EU. Pored toga, VB je uspjela da dobije poseban protokol koji se odnosi na Povelju EU o osnovnim ljudskim pravima i slobodama. Povelja EU o ljudskim pravima je sastavni dio Lisabonskog ugovora o EU, ali na osnovu tog protokola ona nije pravno obavezujuća za VB, što se može smatrati četvrtim primjerom.

Iz navedenog se da zaključiti da pomenuti primjeri predstavljaju *de facto* vrlo ozbiljne izuzetke u odnosu na obaveze članstva u EU, koji su doveli do konačnog kompromisnog prijedloga o posebnom statusu VB u slučaju njenog ostanka u EU, usvojenog u februaru 2016. godine u Evropskom savjetu.

U konačnom, prevladao je koncept očuvanja snažnog nacionalnog političkog i ekonomskog suvereniteta VB. Ono čemu su Britanci težili jasno je javno izložila i premijerka Tereza Mej, rekavši da „...*Bregzit mora da znači potpunu repatrijaciju političke moći iz Brisela. Sve manje bilo je neprihvatljivo... to znači imati slobodu da sami donosimo odluke o čitavom nizu različitih stvari, od načina na koji označavamo hranu do načina na koji biramo kontrolu imigracije*”.

Pregovori EU i VB o izlasku su započeli u junu 2017, a okončani su u novembru 2018. Usaglašeni Nacrt sporazuma o povlačenju VB iz EU su, potom, odobrili Evropski parlament i 27 država članica. Pored sporazuma, bila je odobrena i politička deklaracija o budućim odnosima Unije i VB. Ujedno je dogovoren i tranzicioni period do kraja 2020, tokom kojeg bi za VB nastavila da važe sva pravila kao države članice, ali ne bi imala pravo da učestvuje u odlukama, niti da utiče na kreiranje politika Unije. Tranzicioni period je bio iskorišćen da se detaljno definišu budući odnosi i novi trgovinski sporazum.

Međutim, tada dogovoreni akti nijesu dobili podršku britanskog Parlamenta. Imajući u vidu odredbe člana 50 koji predviđa automatski izlazak iz EU ukoliko se ne postigne dogovor u dvije godine, VB je tada zatražila produženje roka, što je bilo odobreno tri puta (do kraja juna 2019, do 31. oktobra i, posljednje, do 31. januara 2020).

Najspornija tačka u višegodišnjim pregovorima je, svakako, pitanje granice između Sjeverne Irske i Irske. Dogovor koji je uspjela da postigne prethodna britanska premijerka Tereza Mej (tzv. *backstop*) podrazumijevao je da Sjeverna Irska ostane, dijelom, dio carinske unije i dobije pristup jedinstvenom tržištu. Ovo nije naišlo na odobrenje poslanika Donjeg doma VB koji su smatrali da se time narušava suverenitet države. Premijer Boris Džonson predložio je novo rješenje po kome bi Sjeverna Irska bila usklađena sa EU po standardima proizvoda, ali ostaje na carinskoj teritoriji VB. Ovakvo rješenje, svakako, zahtijeva provjere proizvoda između VB i Sjeverne Irske, ali ne i carinske provjere unutar VB. Za granicu između Sjeverne Irske i Irske, vršiče se carinske kontrole (potencijalno potpomognute tehnologijom koja se primjenjuje udaljeno od granice), ali ne i kontrole proizvoda i bezbjednosnih standarda na irskom ostrvu.

Ukupne posljedice referendumu u VB, bilo negativnog ili pozitivnog karaktera, još uvijek nijesu sasvim jasne. Međutim, Bregzit predstavlja ozbiljan udarac za dalji institucionalni i ekonomski razvoj Unije, koja će zasigurno trpjeti dugoročne posljedice, uz činjenicu da se može ocijeniti da je Unija zaista na razmeđu svog funkcionisanja.

Buduće partnerstvo EU i VB

U VB je bila primjetna politička konfuzija i finansijska neizvjesnost nakon referendumu i velikog „ne” Evropskoj uniji. Naročito velike kompanije izrazile su strah od finansijskog gubitka zbog predstojećeg odsustva sa jedinstvenog tržišta EU. Pored unutrašnjeg političkog

zastoja, ogroman budući zadatak VB bio je na pregovaračkom procesu sa ostatkom Unije o sporazumu o izlasku u skladu sa odredbama člana 50 Lisabonskog sporazuma. Ti pregovori, iako je trebalo da traju dvije godine, ipak su potrajali gotovo četiri godine. Pored uslova za izlazak, posebna pažnja bila je usmjerena na pitanja budućih obaveza i prava VB u odnosu na Uniju, koja su morala sačekati svoje precizno uspostavljanje.

U oktobru 2019. godine, zajedno sa Sporazumom o povlačenju, EU i VB dogovorile su se o „Političkoj deklaraciji koja postavlja okvir budućih odnosa Evropske unije i Ujedinjenog Kraljevstva”. Prema uvodnim odredbama, cilj deklaracije je da uspostavi „*parametre ambicioznog, širokog, dubokog i fleksibilnog partnerstva u trgovinskoj i ekonomskoj saradnji sa sveobuhvatnim i uravnoteženim Sporazumom o slobodnoj trgovini u svojoj osnovi, sprovođenju zakona i krivičnom pravosuđu, spoljnoj politici, bezbjednosti i odbrani i širim oblastima saradnje*”. U deklaraciji se navodi „*poštovanje i zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda, demokratskih principa, vladavina zakona i podrška neširenju oružja*” kao zajedničke vrijednosti koje bi trebalo da potkrijepe buduću vezu.

Kako je i ukazano u samom Ugovoru o EU, izlazak iz EU podrazumijeva, prije svega, prestanak važenja svih osnivačkih ugovora na VB, kao i pravne tekovine EU. U praksi, ovo znači da je VB izgubila sve povoljnosti koje ima jedna članica i, možda najvažnije, direktan pristup unutrašnjem tržištu Unije od 500 miliona ljudi, koje podrazumijeva mogućnost slobodnog kretanja robe i ljudi, bez posebnih kontrola i dozvola.

Trgovinski odnosi EU i Velike Britanije

EU je bila najvažniji trgovački partner VB, odgovorna za polovinu ukupnog izvoza i uvoza iz VB, i činila je 15% njenog BDP-a. Članstvo u EU bilo je važno za privredu VB prvenstveno zbog toga što dovodi do smanjenja trgovinskih barijera. To čini robu i usluge jeftinije za potrošače i omogućuje veći izvoz.

VB je napuštanjem EU izgubila članstvo u Carinskoj uniji, što joj je, do tada, omogućavalo nesmetanu trgovinu između članica bez ikakvih barijera i tarifa. Carinska unija omogućuje da sve članice EU naplaćuju iste takse na uvoz zemljama izvan EU. Dodatno, zemlje članice mogu slobodno da trguju jedna sa drugom, bez otežavajućih carinskih kontrola na granicama, što, na drugoj strani, ograničava njihovu slobodu za postizanje vlastitih trgovinskih sporazuma. To je drugačije od zone slobodne trgovine. U zoni slobodne trgovine za robu i usluge se ne naplaćuju tarife, takse ili kvote u okviru zone, ali su članice slobodne da postižu spoljne trgovinske sporazume. Unutar Unije, VB je imala korist od potpisanih sporazuma EU sa preko 50 država u svijetu, dok je izlaskom prinuđena da sklapa nove sporazume, kako s Unijom, tako i s ostatkom svijeta. Kao članica Svjetske trgovinske organizacije (STO), VB će moći da obavlja trgovinu

po pravilima ove organizacije, s tim da bi proizvodi iz VB mogli biti nedovoljno konkurentni u odnosu na proizvode iz ostalih članica EU. Pravila STO podrazumijevaju i postojanje graničnih provjera, što će, najvjerojatnije, uticati na otežanu graničnu frekvenciju.

Izlazak VB iz EU, činjenično, utiče i na strane investicije. Naime, dio atraktivnosti VB za strana ulaganja dolazi od činjenice da omogućava lakši pristup jedinstvenom tržištu. VB je, do sada, bila najveći korisnik direktnih stranih investicija u EU. Bregzit će, zasigurno, negativno uticati na njih. Ovakav negativan trend bi mogao dovesti do smanjenja investicija iz ostatka EU, što je najveći izvor direktnih stranih ulaganja. Ujedno će biti otežano privući strane korporacije da svoja evropska sjedišta smjeste u VB, imajući na umu kako će te kompanije, najvjerojatnije, imati komplikovaniji i skuplji ulazak na jedinstveno evropsko tržište, ukoliko svoja evropska sjedišta zadrže u VB, odnosno u Londonu.

Ovo pitanje predstavlja ozbiljan problem, posebno ako se ima u vidu da gotovo polovina neevropskih kompanija svoja sjedišta imaju u VB, u mnogo većem broju nego što je slučaj sa sjedištima stranih kompanija u Njemačkoj, Francuskoj, Švajcarskoj i Holandiji zajedno.

Budući da građani VB svoje pravo na evropsko državljanstvo crpe iz članstva u EU, Bregzit će uticati na one građane koji žive i rade u drugim članicama EU. Ujedno će uticati i na državljane drugih članica EU koji žive i rade u VB, a ne radi se o zanemarljivoj cifri, imajući u vidu veliki priliv migranata nakon proširenja EU 2004. godine.

Budžet EU i radna mjesta

Jedno od najvažnijih pitanja jeste budućnost javnih finansija u EU nakon Bregzita. Najviše pažnje dobija akutno pitanje „troškova razvoda”, ali ozbiljnije i hroničnije pitanje jeste kakve će strukturne efekte Bregzit imati po javne finansije u EU. Bez učešća VB, čiji je finansijski doprinos EU značajan, budžet javnih finansija EU će biti ozbiljno pogođen i veliki problemi mogu nastati usljed nedostatka novca. Naime, kako je najavljeno u procjenama, budžet EU bi mogao biti u deficitu oko 10 milijardi EUR godišnje. Države članice EU su, nakon višemjesečnih pregovora, odlučile da ovaj nedostatak pokriju kombinacijom uvećanja ličnih doprinosa budžetu i određenim smanjenjima u rashodima i troškovima pojedinačno.

Svakako, sporazumom o izlasku VB iz EU je i zvanično potvrđeno da Britanci neće morati da doniraju finansijske kontribucije za budžet EU. Međutim, na drugoj strani, neće moći da imaju pristup fondovima, kao ni programima Unije. EU osigurava sredstva za razne poljoprivredne i socijalne programe, te programe privrednog razvoja i konkurencije. Najveći dio novca VB povlači kroz Evropski socijalni fond (ESF) i kroz Evropski fond za regionalni razvoj (EFRR). VB, od 1. januara 2021, svoju privredu finansira kroz vlastiti budžet.

Takođe, VB je izlaskom iz EU izgubila pristup institucijama EU, kako Savjetu i EU, tako i Evropskom parlamentu, Sudu pravde EU

i Evropskoj centralnoj banci. Pored činjenice što VB neće imati pravo na zastupljenost u institucijama EU, kao što su poslaničke funkcije i/ili pozicije komesara, kao ni na mogućnost imenovanja na drugim mandatima u okviru EU radnih tijela, veliki broj radnih mjesta za britanske službenike u evropskoj administraciji je okončan. Na ovaj način, porastao je stepen nezaposlenosti britanskih državljana.

Implikacije Bregzita na prava državljana EU i VB u vezi sa državljanstvom

Procjenjuje se da je početkom 2019. godine u VB živjelo 3,4 miliona državljana država članica EU (bez državljana Irske), kao i 1,2 miliona državljana VB koji su živjeli u drugim zemljama EU.

Tokom prelaznog perioda, većina prava zasnovana na državljanstvu EU ostaje nepromijenjena, sa izuzetkom određenih političkih prava državljana VB u odnosu na radna tijela EU. Sporazum o povlačenju garantuje gotovo sva prava stečena građanima VB koji su boravili u drugim zemljama EU, kao i građanima EU koji su boravili u VB prije kraja prelaznog perioda najmanje pet godina, na osnovu njihovog ostvarivanja prava koje proističe iz principa slobodnog kretanja osoba. Prava su zagarantovana licima koja su ih stekla za cijeli život, pod uslovima propisanim ugovorom o povlačenju, kao i članovima njihovih porodica, uključujući buduću djecu. Iako je pravo boravka državljana VB u zemlji EU, koje postoji na kraju prelaznog perioda, garantovano sporazumom o povlačenju, pravo takvih osoba da ubuduće presele prebivalište u drugu zemlju EU nije zagarantovano sporazumom o povlačenju. Izbor konstitutivnog sistema za potvrđivanje prebivališta i srodnih prava prema sporazumu o povlačenju iz VB kritikovan je, uglavnom, kao neinkluzivan u pogledu ranjivih društvenih grupa. Od 27 preostalih država članica EU, 13 se odlučilo za deklaratorni sistem, dok je 14 pribjegli konstitutivnom sistemu, koji zahtijeva da državljanima VB podnesu prijave za utvrđivanje svog statusa i prava prema sporazumu o povlačenju.

Nakon završetka tranzicionog perioda, građani EU koji ulaze u VB i državljanima VB koji dolaze u EU neće imati koristi od sporazuma o povlačenju i podleći će pravilima koja važe za imigrante iz trećih zemalja, osim ukoliko se EU i VB ne dogovore o novom režimu mobilnosti.

Posljedice Bregzita na međunarodnom planu

Prestanak dejstva zakona EU u odnosu na VB i na odnose VB i EU, država članica EU i međunarodnih organizacija, zapravo, predstavljaju najjednostavniji prikaz pravnog efekta Bregzita. Među akademikima i ekspertima postoje suprotstavljeni stavovi o tome da li bi VB, sukcesivno, i dalje bila vezana međunarodnim ugovorima zaključenim od strane EU za vrijeme dok je VB bila dio Unije. Argument u korist takvog kontinuiteta pretpostavljao bi da EU ne posjeduje

pravno svojstvo nezavisno od svojstva svojih država članica. Prema Odermatu, odgovor na ovo pitanje zavisice od specifičnih okolnosti koje se odnose na svaki međunarodni ugovor.

Sličan nedostatak konsenzusa postoji i u vezi sa sudbinom mješovitih sporazuma, koje su EU i VB zaključile sa trećim stranama. Sa ekonomske perspektive, posebno je značajno pitanje da li će VB morati da pregovara o svojim trgovinskim odnosima sa trećim zemljama ili će moći da naslijedi preferencijalne trgovinske aranžmane EU. Neki autori, poput Hjuza, tvrde da će VB izgubiti bilo koji preferencijalni status koji je uživala dok je EU predstavljala u STO, tako da će morati da pregovara o sopstvenim aranžmanima. Jedno rješenje bi sigurno bilo da se EU i VB dogovore o zajedničkom pristupu trećim državama i međunarodnim organizacijama.

Teza koju su iznijeli brojni autori, uključujući Kotijera, da će VB biti u gorem stanju kad se nađe u situaciji da samostalno pregovara o svojim trgovinskim odnosima putem bilateralnih sporazuma, čini se vjerovatnom s obzirom na relativnu veličinu tržišta i pregovaračku moć VB u odnosu na SAD, EU, Japan itd.

U oblasti zaštite životne sredine, VB će se najvjerojatnije morati pridržavati pravila EU kako bi očuvala pristup tržištu svoje robe, dok će istovremeno izgubiti sposobnost da iznutra utiče na regulativu EU.

Bregzit je proces koji vodi u nepoznato. Nema mnogo primjera napuštanja država iz međunarodnih organizacija, a pogotovo ne da se država povuče iz tako razvijenog pravnog poretka kao što je EU. Najbliži presedan entiteta koji se „povlači” iz Evropske zajednice je slučaj Grenlanda. Ipak, u tom slučaju, Grenland nije bio država članica EU sam po sebi, pa tehnički nije bilo moguće da se povuče. Umjesto toga, Danska je nastojala da modifikuje teritorijalnu primjenu značajnih djelova Ugovora o EU kako bi isključila primjenu zakona EU na teritoriji Grenlanda. Razvijeni su posebni aranžmani, poput onih koji se odnose na ribarstvo i trgovinu, i u svakoj fazi su konsultovane države članice EU i institucije. U poređenju sa primjerom Grenlanda, povlačenje VB uvećava se u složenosti postupka. To nije jednostavno povlačenje iz međunarodnog sporazuma, već proces definisanja načina povlačenja iz složenog pravnog sistema koji se tokom godina usko povezao sa domaćim zakonodavstvom VB. Štaviše, EU je decenijama aktivna na međunarodnom planu, sklapajući sporazume u oblastima kao što su trgovina, ribarstvo i dr.

Zaključak

Rad je imao za cilj da prikaže, po segmentima i hronološki, proces Bregzita i njegove pravne posljedice. Na osnovu svega prikazanog može se zaključiti da je Lisabonski ugovor otvorio mogućnost koja do njegove ratifikacije nije postojala. Mogućnost koja je u članu 50 data državama članicama EU, da mogu svojevrijedno napustiti Evropsku uniju, označila je prekretnicu koja ohrabruje euroskeptike i javnost

država članica da imaju izbor ostanka odnosno izlaska iz EU. U radu su detaljno prikazane odluke i naponi zvaničnika i institucija EU da ubijede britansko rukovodstvo i građane da, i pored ove date mogućnosti, evropska zajednica nema alternativu.

Iz navedenog proističe da član 50 Ugovora o EU, kao jedini pravni mehanizam za povlačenje predviđen pravom EU, pruža značajnu fleksibilnost procesu povlačenja uopšte, a posebno obimu mogućeg sporazuma o povlačenju. Dosadašnji razvoj Bregzita otvorio je brojna pitanja, kako zbog činjenice da je odluka o napuštanju EU izazvala najveću ustavnu krizu u novijoj britanskoj historiji, tako i u odnosima VB i EU. Evidentno je da su sporne situacije na nivou ustavnog zakona Ujedinjenog Kraljevstva jedan od razloga napetosti koje su se stvorile za VB u odnosu na EU. Uzimajući u obzir dosadašnji razvoj Bregzita, čini se da je fleksibilnost člana 50 Ugovora o EU izdržala test prakse i pokazala se mudro osmišljenom.

VB je napuštanjem EU izgubila članstvo u Carinskoj uniji, što joj je, do tada, omogućavalo nesmetanu trgovinu između članica bez ikakvih barijera i tarifa. Takođe, izlazak VB iz EU, činjenično, utiče i na strane investicije. VB je, do sada, bila najveći korisnik direktnih stranih investicija u EU, pa će Bregzit negativno uticati na njih.

Budžet javnih finansija EU će biti ozbiljno pogođen britanskim istupanjem, jer je VB finansijski značajno doprinosila EU. Naime, kako je najavljeno u procjenama, budžet EU bi mogao biti u deficitu oko 10 milijardi EUR godišnje.

Takođe, VB je izlaskom iz EU izgubila pristup institucijama EU. Pored činjenice što VB neće imati pravo na zastupljenost u institucijama EU, kao što su poslaničke funkcije i/ili pozicije komesara, kao ni na mogućnost imenovanja na drugim mandatima u okviru EU radnih tijela, veliki broj radnih mjesta za britanske službenike u evropskoj administraciji je okončan. Na ovaj način, porastao je stepen nezaposlenosti britanskih državljana.

Budući da građani VB svoje pravo na evropsko državljanstvo crpe iz članstva u EU, Bregzit će uticati na one građane koji žive i rade u drugim zemljama članicama, kao i na državljane drugih članica EU koji žive i rade u VB, a ne radi se o zanemarljivoj cifri, imajući u vidu veliki priliv migranata nakon proširenja EU 2004. godine.

Neobična i složena institucionalna struktura EU uzrokuje značajna pitanja u vezi sa odnosima države koja se povlači sa EU i njenim preostalim državama članicama, trećim državama i međunarodnim organizacijama. Sudbina međunarodnih obaveza u odnosu na treće strane, stečenih prije povlačenja od strane EU, kao i od države koja se povlači zajedno sa EU, na osnovu mješovitih sporazuma, ostaje nejasna i time stvara veliku neizvjesnost.

Čini se da brojne poteškoće, sporovi, troškovi i neizvjesnosti koje je stvorio Bregzit potvrđuju stav da istinska suština EU leži u političkoj i vrednosnoj uniji koja teži još jačem jedinstvu od onog koji postoji trenutno. Povlačenje iz takve unije je pojava koju je teško zamisliti i regulisati.

Bibliografija

- Círlig Carmen Cristina, *EU and UK Citizens' Rights After Brexit*. Brussels: European Parliamentary Research Service, 2020.
- Cottier Thomas, Trade Policy in the Age of Populism: *Why the New Bilateralism Will Not Work*. In: Fitzgerald, O. E., Lein, E. (eds.). *Complexity's Embrace: The International Law Implications of Brexit* p. 71–84. Waterloo: Centre for International Governance Innovation, 2018.
- Garner Oliver, *The ECJ Confirms that Article 50 Notification can be Unilaterally Revoked*, Brexit Institute, 2018.
- Hughes Valerie, *Brexit and International Trade: One Year after the Referendum*. In: Fitzgerald, O. E., Lein, E. (eds.). *Complexity's Embrace: The International Law Implications of Brexit*, p. 9–30. Waterloo: Centre for International Governance
- Kirchof Paul, „Der europäische Staatenverbund“ in von Bogdandy — Bast (Hrsg), *Europäische Verfassungsrecht*, p. 1009–1044.
- Košutić P. Budimir, *Osnovi prava Evropske unije*, CID Podgorica, 2014.
- Moussis Nicolas, *La Traite de Lisbonne: une constitution sans en avoir le titre*. Revue du Marche commun et de l'UE Nr 516, 2008, p. 161.
- Odermatt Jed, *Brexit and International Law: Disentangling Legal Orders*. Emory International Law Review. 31. P. 1051–1073,
- Perakis Manolis, *Exiting the European Union: Legal Procedure, Dimensions and Implications*, Cambridge Scholars, 2019.
- Prolović Nevena, *Lisabonski ugovor: institucionalne izmjene u oblasti spoljne politike Evropske unije*, Međunarodna politika 1138, april-jun 2010. godine, *Institut za međunarodnu politiku i privredu (IMPP)*, s. 62–75.
- Piris, J. C. *The Lisbon Treaty: A Legal and Political Analysis*, Cambridge University Press, New York 2010, p. 63–70;
- Sumption Jonathan, *Brexit and the British Constitution: Reflections on the Last Three years and the Next Fifty*, *The Political Quarterly Volume 91, Issue 1*, p. 107–115.

Izvori zakona i službeni dokumenti

- Ugovor između VB i EU o povlačenju, The Agreement on Withdrawal, https://ec.europa.eu/info/reasons-united-kingdom/eu-uk-withdrawal-agreement_en
- Council Decision (EU) 2020/135 of 30 January 2020 on the conclusion of the Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community, OJ L 29, 31. 1. 2020, (1–6).
- Letter of 29 March 2017 from the UK Prime Minister to the President of European Council — Article 50 Notification Letter, retrieved 30 September 2020 from <https://data.europa.eu/doc/document/XT-20001-2017-INIT/en/pdf>
- Political declaration setting out the framework for the future relationship between the European Union and the United Kingdom, OJ L 34, 31. 1. –2020 (1–16)
- TEU — Treaty on the European Union. Consolidated version of the Treaty of European Union
- OJ C 326, 26. 10. 2012, (13–390)
- TFEU — Treaty on the Functioning of the European Union. Consolidated version of the Treaty on European Union

Linkovi

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577971/EPRS_BRI\(2016\)577971_Član_50_Ugovora_o_Evropskoj_uniji](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/577971/EPRS_BRI(2016)577971_Član_50_Ugovora_o_Evropskoj_uniji)
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012E/TXT_Član_204_Ugovora_o_funkcionisanju_EU
<https://www.government.nl/documents/media-articles/2016/06/25/common-statement-by-the-foreign-ministers-of-belgium-france-germany-italy-luxemburg-and-the-netherlands> Zajednička izjava ministara vanjskih poslova Belgije, Francuske, Nemačke, Italije, Luksemburga i Holandije
http://www.electoralcommission.org.uk/Results_and_turnout_of_the_EU_referendum, Last updated: 25 September 2019
http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-16-2332_fr.htm Commission européenne, last visited 25 June 2016
T. McTague, C. Cooper, Theresa May sets Brexit course on hard, <http://politico.eu/article/theresamay.sets-brexit-course-on-hard>, last visited 2 October 2016.
<https://www.cigionline.org/series/brexit-international-legal-implications> *Center for International Governance Innovation*

Milena Šofranac Ljubojević

BREXIT: LEGAL CONSEQUENCES

The EU is facing a turning point in its development. In addition to raising questions about the future of the European Union after Brexit, it is important to consider the relevant legal aspects of Brexit. As the Community existed before the accession of Great Britain (1973), so the Union, as its legal successor, will exist after the British withdrawal. If in practice, in relation to the implementation of the Treaty of Lisbon, the effectiveness of the functioning of the institutions of the European Union would prevail, it would be a realistic conclusion that it is a democratic union with an optimal institutional architecture. Only in this way would it regain the trust of citizens and affirm the meaning of its formation and existence. In case of the opposite development, the European Union will face a further increase in extremism in its member states.

Key words: European Union, Brexit, Lisbon Treaty

Otvorena pitanja granica na prostoru Zapadnog Balkana u kontekstu regionalne stabilnosti i saradnje, bezbjednosti i evropskih integracija

Trideset godina nakon disolucije SFRJ pitanja granica na prostoru bivše države još uvijek nisu u potpunosti riješena. Autor se bavi pojedinim otvorenim pitanjima međudržavnih granica na prostoru Zapadnog Balkana i posljedicama teritorijalnih sporova na bilateralne odnose u regionu u kontekstu stabilnosti, regionalne saradnje, bezbjednosti i evropskih integracija. Konstatujući da se neriješena pitanja granica reflektuju negativno na prilike u regionu, autor zastupa stanovište da bi zaključivanje međudržavnih sporazuma o granicama doprinijelo dugoročnoj stabilizaciji prilika u regionu — rasteretilo bilateralne političke odnose, eliminisalo spekulacije o teritorijalnim pretenzijama ka susjednim državama, ubrzalo evropske integracije i unaprijedilo položaj lokalnog stanovništva u pograničnim područjima. Da bi se ovaj proces kompletirao neophodna je politička volja vladajućih struktura u regionu, ali i značajnija involviranost međunarodne zajednice.

Ključne riječi: granica, sporovi, Zapadni Balkan, evropske integracije, međunarodni sporazum

Uvod

U međunarodnoj zajednici preovladava stav da se pitanje statusa granica između država Zapadnog Balkana smatra *de facto* zatvorenim. Odluke Arbitražne komisije, konstituisane pod pokroviteljstvom Mirovne konferencije Evropske ekonomske zajednice 27. avgusta 1991. godine, bile su ključne za razvoj stava međunarodne zajednice u odnosu na ovo pitanje. Nakon stabilizacije prilika u regionu očekivalo se da će proces biti zaokružen u formalnom i pravnom smislu, potpisivanjem međudržavnih sporazuma o granicama, i tako staviti tačka na proces razgraničenja između bivših republika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

Međutim, trideset godina nakon disolucije SFRJ, i razarajućeg rata koji je pratio proces raspada bivše države, stanje na terenu pokazuje dosta drugačiju sliku. Još uvijek postoje brojna otvorena pitanja

* Dejan Vukić, doktorand na Humanističkim studijama Univerziteta Donja Gorica, dejan.vukic@udg.edu.me

granica u regionu Zapadnog Balkana. Između BiH i Srbije, Srbije i Hrvatske, Crne Gore i Hrvatske još ne postoje sporazumi o međudržavnim granicama. Sporazum BiH i Hrvatske potpisan je 1999. godine, ali još nije ratifikovan u parlamentima dvije susjedne zemlje. Sporazum Crne Gore i BiH potpisan je 2015. i ratifikovan 2016. godine, ali ni nakon isteka roka za primjenu nije došlo do faktičke demarkacije granice na terenu. Sporazum Crne Gore i Kosova, potpisan 2015. i stupio na snagu 2018. godine, danas osporavaju vlasti na Kosovu tražeći značajne izmjene kada je u pitanju primjena sporazuma.

Gore navedenim otvorenim pitanjima granica treba dodati i nedefinisan status razgraničenja Srbije i Kosova, koje je za razliku od neriješenih pitanja granica između ostalih država u regionu, dodatno opterećeno nepriznavanjem državnog subjektiviteta Kosova od strane Srbije.

Neriješena pitanja granica reflektuju se negativno na prilike u regionu, opterećujući bilateralne političke odnose i limitiraju razvoj dobrosusjedskih odnosa u regionu.

U kontekstu stabilnosti regiona treba naglasiti da otvorena pitanja granica ostavljaju mogućnost nacionalističkim i ekstremno desničarskim elitama u regionu, sklonim istorijskom revizionizmu i promociji iredentizma, da koriste ove okolnosti za radikalizaciju odnosa u regionu. Reakcije političkih elita u regionu nakon objavljivanja takozvanog „slovenačkog non-paper dokumenta” i pregovora o razmjeni teritorija između Srbije i Kosova, koji su za cilj imali stvaranje *de facto* etnički homogenih država, ukazuju da su otvorena pitanja međudržavnih granica na Zapadnom Balkanu još uvijek izazov za dugoročnu stabilizaciju prilika u regionu.

Nedovršen proces delimitacije granica predstavlja prepreku i u procesu evropskih integracija zemalja Zapadnog Balkana. Jedan od dodatnih kriterijuma za pristupanje koji su postavljeni za države Zapadnog Balkana odnosi se na definisanje pitanja državnih granica. Spor Slovenije i Hrvatske oko Piranskog zaliva i razgraničenja na moru uticao je da Slovenija po prvi put iskoristi veto i u jednom trenutku zaustavi ulazak Hrvatske u EU. Nakon Hrvatske, jasno je da EU neće dozvoliti da države kandidati zaključe pristupne pregovore bez prethodno riješenih svih graničnih sporova. Evropska komisija u izvještajima o napretku za zemlje Zapadnog Balkana u kontinuitetu notira postojanje otvorenih pitanja međudržavnih granica.

Na kraju, ova pitanja opterećuju i lokalno stanovništvo koje živi u pograničnim područjima. Brojni su primjeri prepreka koje neriješena pitanja granica predstavljaju za lokalnu populaciju, od pristupa imovini, mobilnosti van graničnih prelaza radi održavanja poljoprivrednih domaćinstava, prevoza i prodaje robe i prekograničnog kriminala.

Zaključivanje sporazuma o granicama doprinijelo bi dugoročnoj stabilizaciji prilika na Zapadnom Balkanu. Rasteretilo bilateralne političke odnose u regionu, uklanjajući spekulacije o teritorijalnim pretenzijama ka susjednim državama i stvaranju novih etnički homogenih država, ubrzalo evropske integracije u regionu i unaprijedilo

položaj lokalnog stanovništva u pograničnim područjima. Da bi se ovaj proces kompletirao neophodna je politička volja vladajućih struktura u regionu, ali i značajnija involviranost međunarodne zajednice, spoljnih aktera koji ostvaruju dominantan uticaj u regionu, prije svega Evropske unije.

Naslijedeni problemi — definisanja unutrašnjih granica između federalnih jedinica SFRJ

Proces definisanja unutrašnjih granica između federalnih jedinica SFRJ počivao je na odlukama Komunističke partije Jugoslavije. Granične linije bile su povučene na osnovu rješenja najviših partijskih organa koji su formirali vlast nakon Drugog svjetskog rata.

Prvim poslijeratnim Ustavom od 31. januara 1946. godine, proglašena je Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNJR). Određeno je da teritorijalno razgraničenje između republika vrši Narodna skupština FNJR i republičke granice nisu se mogle mijenjati bez njihovog pristanka. Međutim, Savezna skupština o ovom pitanju nikada nije odlučivala. Ovakav pristup bio je na liniji ideološkog shvaćanja da međurepubličke granice unutar federativne Jugoslavije, predstavljaju neformalne demarkacione linije bez međunarodnopravnog značaja. Kao i u prethodnim jugoslovenskim ustavima, i u posljednjem ustavu iz 1974. godine bilo je potvrđeno da se teritorija republika ne može mijenjati bez njihovog pristanka. U pogledu pružanja unutrašnjih granica odluku donose republike sporazumno, shodno odlukama republičkih skupština.

Devedesetih godina prošlog vijeka, poslije niza bezuspješnih pregovora oko redefinisanja odnosa u jugoslovenskoj federaciji, uslijedilo je otcjepljenje Slovenije i Hrvatske, a potom i Makedonije i Bosne i Hercegovine iz sastava SFRJ. Navedeni procesi su za posljedicu imali disoluciju državnopravnog subjektiviteta federacije. S obzirom na to da je raspad države uglavnom bio praćen upotrebom sile i da se odvijao uporedo sa ostvarivanjem prava na samoopredjeljenje, čitav proces bio je praćen monitoringom međunarodnih organizacija.

Kada je proces disolucije došao u kritičnu fazu, na međunarodnom planu pokrenuto je pitanje sukcesije SFRJ. Prvi zvanični pregovori započeli su pod pokroviteljstvom Mirovne konferencije Evropske zajednice ustanovljene 27. avgusta 1991. godine, na vanrednom sastanku ministara inostranih poslova u Briselu. Konstituisana je Arbitražna komisija, kao savjetodavno tijelo za iznošenje mišljenja zainteresovanim stranama o sadržini pozitivnih pravila međunarodnog prava koja se mogu primijeniti u jugoslovenskom procesu.

Centralnu ulogu u definisanju granica nakon disolucije SFRJ imala je Arbitražna komisija Evropske zajednice. Arbitražna komisija je u mišljenju broj 3. zaključila da ako se ne dogovori suprotno, ranije granice između republika poprimaju karakter granica koje štiti međunarodno pravo". Zaključak proizilazi iz principa poštovanja

teritorijalnog statusa *quo* i naročito principa *uti possidetis juris*, koji, iako prvobitno priznat prilikom rješavanja problema dekolonizacije u Americi i Africi, ima danas opšti karakter saobrazno stavu Međunarodnog suda pravde iznijetog u odluci od 22. decembra 1986. godine, povodom graničnog spora Republike Mali i Burkine Faso. Ovaj princip je bilo utoliko lakše primijeniti kod republika zato što je — na osnovu člana 5. Ustava SFRJ iz 1974. godine, odlučeno da se republičke granice ne mogu mijenjati bez njihove saglasnosti.

Za međunarodno priznate državne granice SFRJ, a sada spoljne granice novih država, Arbitražna komisija je u mišljenju istakla da spoljne granice moraju da se poštuju u svim slučajevima i ostaju nepromijenjene. Sledstveno pozitivnom međunarodnom pravu proizilazi da su sve bivše republike SFRJ, sticanjem nezavisnosti na spoljnjem planu, stekle i međunarodno priznanje svojih granica.

Konstatujući da u uslovima oružanog sukoba ne postoji saglasnost volja sukobljenih strana oko utvrđivanja međudržavnih granica, Arbitražna komisija je očuvala teritorijalni *status quo* novonastalih država u njihovim međusobnim odnosima.

Otvorena pitanja međudržavnih granica na Zapadnom Balkanu

Nakon disolucije SFRJ, administrativne granice su *via facti* pretvorene u državne granice, dok su međunarodno priznate granice SFRJ, sada spoljne granice država sukcesorki, ostale konzervirane pravilom međunarodnog prava o njihovoj nepovredivosti. Međutim, nepreciznost definisanja unutrašnjih granica između federalnih jedinica SFRJ, dovela je u postjugoslovenskom periodu do određenih nesuglasica između država sukcesorki. Neki od tih naslijeđenih problema ostaju neriješeni i danas. Još uvijek postoje brojna otvorena pitanja kada su u pitanju međudržavne granice u regionu Zapadnog Balkana.

Bosna i Hercegovina i Srbija nemaju sporazum o granici. Zvanični pregovori oko uređenja granice između Bosne i Hercegovine i Srbije započeti su posredstvom međudržavne komisije 27. aprila 2001. godine. Stanovišta o načinu rješavanja graničnih pitanja između Srbije i Bosne i Hercegovine, znatno se razilaze. U pregovorima BiH i Srbije, sporne su četiri lokacije na istoku Bosne i Hercegovine koje ukupno obuhvataju 40 kvadratnih kilometara, područje Hidrocentrale Zvornik, Hidrocentrale Bajina Bašta, dio pruge Beograd — Bar u dužini od oko 12 km (selo Štrpci, opština Rudo), kao i enklava Međurječje, koja je dio opštine Rudo (Bosna i Hercegovina), ali je u potpunosti okružena teritorijom Priboja u Srbiji. Dvije državne komisije su se posljednji put sastale 29. juna 2010. godine. U međuvremenu je bilo pokušaja da se nađe kompromis, ali je sve ostalo na neformalnom nivou.

Srbija smatra da nije održiva granična linija na dijelu prolaska željezničke pruge preko teritorije Bosne i Hercegovine, niti na područjima

gdje se nalaze objekti hidroelektrane, kao ni na području opština Priboj i Rudo. Stav Srbije je da linija razdvajanja ne bi trebalo da presijeca saobraćajne komunikacije niti objekte od vitalne ekonomske važnosti koje je u prethodnoj državnoj zajednici Srbija izgradila iz sopstvenih fondova. Sa druge strane, BiH strana insistira da se državna granica utvrdi postojećom demarkacionom linijom katastarskih opština, pošto ona predstavlja administrativnu granicu koja je postojala u trenutku međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina predlaže i da se granica odredi stvaranjem uzanog koridora kroz teritoriju Srbije, kojim bi enklava Međurečje dobila direktnu fizičku vezu sa teritorijom opštine Rudo. Konačno, Bosna i Hercegovina ne isključuje mogućnost da se nakon potpisivanja ugovora o državnoj granici pristupi pregovorima o eventualnim korekcijama granice i razmjeni određenih područja.

Radi utvrđivanja međudržavne granice, **Srbija i Hrvatska** su još 2002. godine osnovale mješovitu komisiju koja je dobila zadatak da pripremi ugovor sa opisom granične linije između dvije zemlje. Komisija je usvojila Protokol o načelima za utvrđivanje granične linije i pripremu Ugovora o državnoj granici između Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije. Do danas komisija nije objavila nikakve zvanične podatke o rezultatima razgraničenja. Spor Srbije i Hrvatske tiče se granice na Dunavu. Od 1945. godine, Dunav je određen da bude većim svojim dijelom prirodna granica Srbije i Hrvatske. Rijeka je u međuvremenu sukcesivno meandrisala, mijenjajući korito, čime su velike površine plodne zemlje priključene Srbiji. Hrvatska danas potražuje više hiljada hektara zemlje koja se usljed evolutivnih pomjeranja Dunava našla u Srbiji. Oko 10.000 hektara zemljišta sa srpske i oko 2.500 hektara sa hrvatske strane je sporno. Najveći dio ovog zemljišta se nalazi u opštinama Sombor i Apatin. U ovom trenutku nema zvaničnih informacija o statusu pregovora radi utvrđivanja međudržavne granice Srbije i Hrvatske.

Nakon sukcesije SFRJ, u **hrvatsko-crnogorskim** odnosima postavilo se kao sporno pitanje teritorijalne pripadnosti poluostrva Prevlaka sa rtom Oštro u Bokokotorskom zalivu i razgraničenje na moru. Područjem Prevlake upravljala je Posmatračka misija UN-a na Prevlaci (UNMOP), od 1996. do 2002. godine. Sa okončanjem međunarodne misije Ujedinjenih nacija na Prevlaci, bio je intenziviran pregovarački proces u okviru međudržavne komisije. Uloženi naponi doveli su do potpisivanja Protokola o privremenom režimu uz južnu granicu 10. decembra 2002. godine, od strane Vlade Republike Hrvatske i Vlade Savezne Republike Jugoslavije (od proglašenja nezavisnosti 2006. godine, Crna Gora je sukcesor Protokola). Režim uspostavljen Protokolom ima svrhu da olakša pronalaženje konačnog rješenja za delimitaciju državne granice. Protokolom je uspostavljeno privremeno razgraničenje teritorijalnog mora, određene su državne nadležnosti vezano za prelazak granice, pogranični režim, policijsku i carinsku upravu i druga granična pitanja. Uz navedeno, njime se potvrđuje i princip nepriznavanja jednostrano preduzetih akata sa bilo

čije strane. Navedenim pristupom, učinjen je značajan pomak pošto je otklonjena bilo kakva sumnja da se jednostranim aktima strana može nametnuti rješenje spora. Spor oko Prevlake je sada u postupku rješavanja između Hrvatske i Crne Gore kao nasljednice Protokola o privremenom režimu na Prevlaci. Za Hrvatsku u pitanju je spor o razgraničenju na moru, dok sa crnogorskog stanovišta predmet spora je razgraničenje na kopnu i moru. Iako različito gledaju na pitanje razgraničenja, dvije zemlje su iskazale spremnost da spor oko Prevlake rješavaju bilateralnim putem i u duhu dobrosusjedstva. Prethodno je iskazana i spremnost da se spor riješi posredstvom međunarodne arbitraže, primjenom međunarodnog prava, ukoliko se u bilateralnim pregovorima ne dođe do obostrano prihvatljivog rješenja. Spor oko Prevlake ostao je da i dalje opterećuje odnose Crne Gore i Hrvatske.

Za BiH i Hrvatsku, sporna je granica oko morskog pojasa BiH kod Neuma, dio poluostrva Klek, te ostrva Veliki i Mali Škoj, ali i razgraničenje na rijeci Uni kod Kostajnice. Hrvatska i Bosna i Hercegovina potpisale su 30. jula 1999. godine Ugovor o državnoj granici koji još uvijek nije stupio na snagu, odnosno nije ratifikovan u parlamentima dvije države. U skladu sa Ugovorom, prema liniji razgraničenja Bosni i Hercegovini trebalo bi da pripadne dio poluostrva Klek i dva mala ostrva — Veliki i Mali Školj. Hrvatska je navedenim rješenjem ostala presječena sa uskim kopnenim pojasom teritorije Neuma, koji je ujedno prekinuo kontinuitet hrvatskog teritorijalnog mora omogućivši izlazak Bosne i Hercegovine na Jadransko more. Dalji pregovori, međutim, nisu doveli do značajnijih pomaka, a komisije za razgraničenje nisu uradile tehnički dio posla u vezi sa fizičkom demarkacijom državnih granica. Iako do konačnog razgraničenja nije došlo, Ugovorom o određivanju graničnih prelaza od 6. marta 2001. godine i Ugovorom o korišćenju zajedničkih lokacija na graničnim prelazima od 17. juna 2002. godine, sa još tri pridodata aneksa od 5. marta 2003. godine, dvije zemlje su uredile pogranični režim i zajedničke granične prelaze. U nastavku pregovora, budući da se protivi ratifikaciji Ugovora o državnoj granici iz 1999. godine, Vlada Republike Hrvatske je diplomatskom notom, 3. maja 2006. godine, obavijestila Vijeće ministara Bosne i Hercegovine o stavovima vezanim za granicu na području opštine Neum, osporavajući pripadnost djelova teritorije Bosne i Hercegovine u području ostrva Veliki i Mali Školj i u području poluostrva Klek. U prilogu note dostavljena je dokumentacija s obrazloženjem kao argumentacija navedenoga stava, s pozivom na katastarske premjere i istorijski stečena prava proizašla iz navodne administrativno-teritorijalne podjele u bivšoj Jugoslaviji. Tim rješenjem BiH obalno područje ostaje okruženo jedinstvenim hrvatskim unutrašnjim vodama. Bosna i Hercegovina ne prihvata hrvatsku argumentaciju kojom ona polaže pravo da na unilateralnoj osnovi zatvori dio akvatorijalnog područja Bosne i Hercegovine na Jadranskom moru.

Ugovor o državnoj granici između **Crne Gore i BiH** potpisan je 26. avgusta 2015. godine, u Beču. Nakon toga, Skupština Crne Gore,

na sjednici od 28. decembra 2015. godine, donijela je Zakon o potvrđivanju Ugovora o državnoj granici između Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Predsjedništvo BiH, na sjednici od 12. januara 2016. godine, donijelo je odluku o ratifikaciji ovog ugovora, nakon saglasnosti Predstavničkog doma i Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Ugovor o državnoj granici između Crne Gore i Bosne i Hercegovine, u skladu sa članom 12 ovog ugovora, stupio je na snagu 20. aprila 2016. godine. U skladu sa članom 7, komisije za granicu Crne Gore i Bosne i Hercegovine formiraće zajedničko radno tijelo u čijoj će nadležnosti biti da izvrše obilježavanje ugovorom utvrđene državne granice na terenu. Rok za implementaciju ugovora, odnosno obilježavanje državne granice, bio je tri godine od stupanja na snagu ovog ugovora. Međutim, proces još nije dovršen.

Ugovor o državnoj granici između **Crne Gore i Republike Kosovo** potpisan je 26. avgusta 2015. godine, u Beču. Riječ je o graničnoj liniji od oko 80 kilometara koja je bila utvrđena Ustavom SFRJ iz 1974. godine. Ukaz o proglašavanju Zakona o potvrđivanju Ugovora o državnoj granici između Crne Gore i Republike Kosovo, objavljen je u Službenom listu Crne Gore 14. januara 2016. godine. Ambasador Kosova u Crnoj Gori Skender Durmiši uručio je crnogorskoj strani 4. juna 2018. godine, diplomatsku notu Ministarstva vanjskih poslova Kosova, da je ta država okončala unutrašnje pravne procedure neophodne za stupanje na snagu Ugovora o državnoj granici između Crne Gore i Kosova. Time je 4. juna 2018. godine, saglasno članu 12, Ugovor stupio na snagu. Međutim, proces demarkacije na terenu još uvijek nije završen, prije svega zbog otpora aktuelnih vlasti na Kosovu. Premijer Albin Kurti je u Skupštini Republike Kosovo, u junu 2021. godine, rekao da se neće sprovoditi navedeni sporazum o državnoj granici sa Crnom Gorom „u obliku u kojem je ratifikovan 2018. godine”. Usljedio je odgovor iz kabineta predsjednika Crne Gore Mila Đukanovića, u kome se navodi da je razgraničenje između Crne Gore i Kosova završeno 2015. godine, i dvije države moraju da idu dalje za bolji život građana. Dakle, ovo pitanje, makar kada je u pitanju Kosovo, ostaje otvoreno i nastaviće da opterećuje odnose dvije zemlje.

Ekonomski interesi u procesu razgraničenja

Zaključivanje međudržavnih sporazuma o granicama nije samo teritorijalno pitanje, već uključuje i rješavanje kompleksnih pitanja korišćenja izuzetno lukrativnih resursa važnih infrastrukturnih objekata u pograničnom području. Otvorena pitanja korišćenja hidropotencijala rijeke Drine u kontekstu razgraničenja BiH i Srbije, hidropotencijala Bilećkog jezera (Crna Gora-BiH), jezera Gazivode (Srbija-Kosovo), predstavljaju dodatnu prepreku u procesu delimitacije i demarkacije međudržavnih granica.

U sporu o razgraničenju BiH i Srbije jedno od ključnih pitanja je rijeka Drina. BiH strana je otvorila pitanje korišćenja hidropotencijala rijeke Drine. Hidroelektrane Zvornik i Bajina Bašta, na Drini, imaju zajedničku instaliranu snagu od 400 megavata (MW). Struju proizvedenu u tim hidroelektranama, odnosno 550 gigavat sati (GWh) godišnje iz HE Zvornik i više od 1.500 GWh iz HE Bajina Bašta, u potpunosti koristi samo Srbija. Hidroelektrane je gradila Republika Srbija u okviru bivše SFRJ. Srbija već decenijama, bez ikakve naknade Bosni i Hercegovini, profitira od potencijala rijeke Drine, prirodne granice sa BiH. Problem datira od raspada bivše Jugoslavije, kada su se elektrane izgrađene u tadašnjoj zajedničkoj državi našle na granicama novih zemalja.

U Crnoj Gori je nedavno ponovo aktualizovana tema hidropotencijala Bilečkog jezera. Bilečko jezero od 1968. godine snabdijeva električnom energijom BiH i Hrvatsku, kroz hidroenergetski sistem Trebišnjica, odnosno hidroelektrane Trebinje 1, Trebinje 2, Dubrovnik 1 i Čapljina. Iako oko 40 odsto vodotoka dolazi iz Crne Gore, a oko petina površine jezera je na njenoj teritoriji, Crna Gora ne dobija naknadu za električnu energiju proizvedenu iz ovog sistema. Crnoj Gori je, zbog nekorišćenja hidroenergetskog potencijala Bilečkog jezera, koji se procjenjuje na više od 2.000 gigavat sati (GWh), navodno nanijeta šteta koja se mjeri milijardama eura. Opština Nikšić je do 1992. godine dobijala naknadu za potopljene teritorije, oko 200 hiljada eura. Raspadom SFRJ i nakon rata u BiH, Crna Gora je ostala i bez toga jer ni nakon smirivanja prilika Opština Nikšić nije dobijala nadoknadu od Elektroprivrede Republike Srpske (ERS). S druge strane, ERS ovu naknadu uredno isplaćuje opštinama Trebinje i Bileća na teritoriji Republike Srpske. Crnogorske vlasti su u nekoliko navrata pokretale to pitanje. Vlada Crne Gore u svom 41. sazivu, 2019. godine, poslala je notu Ambasadi BiH u kojoj izražava nadu da će pitanje biti riješeno u duhu dobrosusjedskih odnosa i da će, ako se ne nađe prihvatljivo rješenje, Crna Gora biti prinuđena da pokrene postupak pred međunarodnim arbitražnim organima. Odgovor iz BiH nije stigao, ali arbitražu Crna Gora nije pokrenula. Vlada Crne Gore u 42. sazivu, u saradnji sa Elektroprivredom Crne Gore (EPCG), ponovo je otvorila tu temu početkom 2022. godine. Vlada je usvojila Informaciju o valorizaciji voda Bilečkog jezera i formirala ekspertski tim koji se bavi tim pitanjem. Iz EPCG najavili su da će pokušati da problem riješe sporazumno. Nova 43. Vlada Crne Gore se o ovom pitanju još nije izjasnila.

Pitanje spora oko hidropotencijala jezera Gazivode je jedna od brojnih tema koje opterećuju odnose Srbije i Kosova. I jedna i druga strana insistiraju na ekskluzivnom pravu na korišćenje ovog resursa. Vještačko jezero Gazivode, nastalo pregrađivanjem rijeke Ibar, većim dijelom nalazi se na Kosovu (9,2 km kvadratnih), u opštini Zubin Potok na sjeveru Kosova sa većinski srpskim stanovništvom, dok manji dio pripada opštini Tutin u Srbiji (2,7 km kvadratnih). Od velike je važnosti za Kosovo jer snabdijeva pijaćom vodom 500.000

građana, podržava poljoprivredne i rudarske operacije i obezbjeđuju vodu za hlađenje termoelektrana na ugalj, Kosovo A i B. Više od 97 odsto kosovske proizvodnje električne energije se oslanja na vodu koja se dobija iz jezera. Hidrosistemom zvanično upravlja javno preduzeće Ibar–Lepenac sa sjedištem u Prištini, u vlasništvu Vlade Kosova. Vlasti u Srbiji tvrde da je ova zemlja u potpunosti finansirala izgradnju vještačkog jezera. Projekat je koštao više od 100 miliona dolara, a od Svjetske banke je uzet kredit od 45 miliona dolara i taj ugovor su ratifikovale tadašnja Pokrajinska skupština Kosova i Savezna skupština SFRJ, dok je ostatak finansiran kroz specijalni fond za nerazvijena područja preko Banke Kosova. Potom je brana na jezeru Gazivode građena između 1979. i 1984, radi vodosnabdijevanja stanovništva, za industriju, termoelektrane i navodnjavanje. Međutim, kako navode vlasti Kosova, dokumenti Svjetske banke ukazuju na to da je i Kosovo bilo uključeno u projekat izgradnje jezera Gazivode 1972. godine. Ovo pitanje bilo je predmet rasprava u okviru dijaloga pod okriljem EU i SAD. Na osnovu Vašingtonskog sporazuma o ekonomskoj normalizaciji odnosa Kosova i Srbije, SAD su izradile studiju izvodljivosti o zajedničkom upravljanju jezerom Gazivode, koju su 23. juna 2021. godine uručile vlastima na Kosovu i Srbiji. U njoj se predlaže rješenje o zajedničkom upravljanju jezerom Gazivode. Naime, preporučuje se da dvije strane, na osnovu „Kolumbijskog modela”, riješe sporna pitanja oko vodosnabdijevanja i energetskih potencijala, te da bi isti model mogao da se primijeni i na rijeku Ibar. Vlade Kosova i Srbije se do danas nisu izjasnile da li je za njih prihvatljiva studija izvodljivosti o zajedničkom upravljanju jezerom Gazivode koju su im uručile SAD.

Pitanje granica u kontekstu evropskih integracija regiona

Regionalna saradnja i dobrosusjedski odnosi suštinski su dio procesa integracije u Evropsku uniju, i sastavni dio izvještaja o napretku, koje Evropska komisija redovno izdaje za zemlje koje su kandidati za ulazak u ovu organizaciju.

Jedan od dodatnih kriterijuma za pristupanje, koji su postavljani za države Zapadnog Balkana na putu evropskih integracija, jeste i konačno definisanje pitanja državnih granica. Evropska komisija u izvještajima o napretku za zemlje Zapadnog Balkana u kontinuitetu notira postojanje neriješenih pitanja međudržavnih granica.

U Izvještaju Evropske komisije o napretku za Crnu Goru u 2021. godini, konstatuje se da nije bilo napretka u vezi sa rješavanjem otvorenog pitanja granice između Crne Gore i Hrvatske. Evropska komisija upozorila je i da razgraničenje na moru između Crne Gore i Albanije ostaje otvoreno. „Odnosi sa Albanijom ostaju dobri sa nekim daljim poboljšanjima u infrastrukturi i prekograničnoj saradnji. Razgraničenje na moru između ove dvije zemlje ostaje otvoreno,” navela je Evropska komisija.

U Izvještaju Evropske komisije o napretku za BiH u 2021. godini, navodi se da pitanje granice sa Srbijom i dalje ostaje otvoreno. „Bilateralni odnosi u cjelini su dobri i stabilni, iako bez konkretnih koraka naprijed u rješavanju otvorenih pitanja, uključujući one o granici. U tom smislu, dvije zemlje moraju postići i sporazum o dvije brane na rijeci Drini i dijelu željezničke pruge Beograd-Bar koji prolazi kroz teritoriju Bosne i Hercegovine”. Izvještaj konstatuje da nema bilateralnih pitanja oko granice sa Crnom Gorom, „ali se dogovoreno razgraničenje tek treba fizički provesti na terenu”. U dijelu koji se odnosi na granicu sa Hrvatskom, navodi se da „sporazum o državnoj granici iz 1999. godine, nije ratifikovala nijedna strana i postoje otvorena pitanja u vezi s granicom na kopnu i moru”.

Slična je situacija kada je u pitanju Izvještaj Evropske komisije o napretku za Srbiju u 2021. godini, gdje se naglašavaju otvorena pitanja granica sa BiH i Hrvatskom. Evropska komisija navodi da pitanje granice između Srbije i Bosne i Hercegovine ostaje otvoreno „bez konkretnih koraka naprijed u rješavanju otvorenih pitanja”. U izvještaju se dalje konstatuje da pitanje granice sa Hrvatskom ostaje otvoreno.

Koliko otvorena pitanja granica mogu predstavljati problem prilikom ulaska zemalja regiona u EU vidjelo se na primjeru Hrvatske kada je Slovenija blokirala proces pristupanja zbog teritorijalnog spora. Spor Slovenije i Hrvatske oko Piranskog zaliva i razgraničenja na moru uticao je na to da Slovenija po prvi put iskoristi veto i u jednom trenutku stopira ulazak Hrvatske u EU. Da sličnih problema može biti prilikom pristupanja ostalih država regiona, ukazuje i dokument Hrvatske akademija znanosti i umjetnosti (HAZU), objavljen početkom 2022. godine. HAZU je u februaru uputio predsjedniku Zoranu Milanoviću, predsjedniku Sabora Gordanu Jandrokoviću i predsjedniku Vlade Andreju Plenkoviću, dokument o zaštiti hrvatskih nacionalnih interesa prilikom pregovora s BiH, Crnom Gorom i Srbijom, u kontekstu njihovog ulaska u EU.

U dokumentu se navodi, između ostalog, da sa Srbijom treba napraviti razgraničenje na Dunavu te „aktualizirati neodgodivi povratak hrvatskoga katastarskog teritorija i Šarengradske ade pod suverenitet Hrvatske”. Kada je u pitanju Crna Gora, naglašava HAZU, treba „konačno odrediti kopnenu granicu, a osobito razgraničenja na moru prema Konvenciji UN-a”. Dokument HAZU je predsjednik Zoran Milanović pozdravio i podržao, dok premijer Andrej Plenković nije komentarisao navode.

Izrečene stavove HAZU, iako maksimalistički postavljene, nikako ne treba potcjenjivati. HAZU savjetuje hrvatskom državnom vrhu da traži crnogorsko ostrvo Mamula i riješi pitanje Prevlake isključivo u svoju korist. A sve se povezuje sa mehanizmom hrvatskog zauzavljanja integracija Crne Gore u Evropsku uniju. Mehanizam sličan onome kojim Bugarska, pravom veta, uslovljava Sjevernu Makedoniju u procesu pristupanja.

Crnogorska diplomatija je do sada bila dosta pasivna oko rješavanja pograničnih pitanja sa Hrvatskom. Prolongiranje ovog pitanja

može nanijeti štetu državnim interesima Crne Gore ukoliko se pregovori aktualizuju uoči samog pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji. U tom slučaju Hrvatska bi bila u znatno povoljnijem položaju, jer za crnogorsku stranu odugovlačenje pregovora o ovom pitanju bi ujedno značilo prolongiranje procesa pristupanja. Nerealno je očekivati, uprkos dobrim i prijateljskim odnosima dvije države, da Hrvatska neće nastojati da kapitalizuje na ovom pitanju, na liniji onoga što su interesi hrvatske države.

Može se očekivati da će EU nastaviti da insistira na tome da nove članice nemaju sporove sa svojim susjedima, posebno ako se ima u vidu situacija između Slovenije i Hrvatske, kao i spor na Kipru, imajući u vidu da su ove zemlje primljene u EU 2004, odnosno, 2013. godine, a teritorijalni sporovi su još uvijek aktuelni. Pored navedenih, postoje i drugi primjeri neriješenih teritorijalnih sporova unutar EU, što je dodatan motiv za Evropsku komisiju da ne dozvoli prijem novih članica sa otvorenim teritorijalnim sporovima.

Nakon Hrvatske, jasno je da EU neće dozvoliti da države kandidati ulaze u taj savez sa neriješenim teritorijalnim pitanjima. Značajnu ulogu u ovom procesu mora imati EU, međutim, to zahtijeva mnogo aktivnije djelovanje od onoga što smo vidjeli do sada, ali i mnogo posvećeniji angažman političkih elita zemalja kandidata u rješavanju otvorenih pitanja. U suprotnom, pitanja granica će predstavljati značajan problem prilikom ulaska neke od država regiona u EU.

Otvorena pitanja granica u kontekstu stabilnosti regiona

Objavljivanja takozvanog „slovenačkog non-paper dokumenta” i pregovori o razmjeni teritorija između Srbije i Kosova, koji su za cilj imali stvaranje *de facto* etnički homogenih država, ukazuju da otvorena pitanja međudržavnih granica na Zapadnom Balkanu još predstavljaju izazov za dugoročnu stabilizaciju prilika u regionu.

Slovenački „non-pejper” dokument

Pred početak slovenačkog šestomjesečnog predsjedavanja Evropskom unijom, u medijima su se pojavile tvrdnje o navodnom predlogu slovenačkog premijera Janeza Janše za prekranje granica i teritorijalnu reorganizaciju na Zapadnom Balkanu, kao opcija za rješavanje hroničnih problema između država regiona. Slovenački portal „Necenzurisano”, u aprilu 2021. godine objavio je navodnu kopiju *non-paper* dokumenta o Zapadnom Balkanu. Kako tvrdi taj portal, dokument je upućen predsjedniku Evropskog savjeta Šarlu Mišelu (Charles Michel) početkom 2021. godine.

U objavljenom dokumentu iznijete su ideje za podjelu Bosne i Hercegovine — pripajanje entiteta Republike Srpske susjednoj Srbiji, te priključenje dijela BiH, zapadne Hercegovine, (kantoni sa hrvatskom

većinom u BiH) Hrvatskoj, dok bi ostatak sa bošnjačkom većinom ostala nezavisna država BiH. Istovremeno, predviđa se ujedinjenje Kosova sa Albanijom, kao i pripajanje djelova Crne Gore i Sjeverne Makedonije s albanskom većinom Albaniji. Bosna i Hercegovina je identifikovana kao najveći problem u regionu, njena EU perspektiva je „potpuno isključena”, pa su predložena rješenja koja uključuju i njen mirni raspad i naknadno ubrzanje procesa proširenja EU za novouspostavljene nacionalne države.

Najnovije rasprave o teritorijalnoj reorganizaciji na Balkanu — pokrenutim objavljivanjem dokumenta, koji je navodno proizveo i/ili distribuirao slovenački premijer Janez Janša — potresle su region, još jednom podvlačeći njegove duboke etničke i političke podjele i tenzije. U ovim debatama regionalni lideri i njihovi povezani mediji i intelektualci fokusirali su se na razmjenu krivice i prepirke oko toga da li se takve promjene mogu postići mirnim putem ili ne.

Nakon izvještavanja medija u Republici Sloveniji o postojanju *non-paper* dokumenta o promjeni granica na Zapadnom Balkanu, stvorena je percepcija u bosanskohercegovačkoj javnosti da se u nekim krugovima unutar Evropske unije radi na ugrožavanju teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine, navodi se u pismu koje je predsjedniku Evropskog savjeta Šarla Mišela uputio član Predsjedništva BiH Šefik Džaferović. „Ova dešavanja su dovela do ozbiljne destabilizacije i uznemirenosti u našoj zemlji, s obzirom na to da secesionističke političke snage, koje već duži period prijete otcjepljenjem entiteta Republika Srpska, navedene indicije javno tumače kao dokaz o postojanju podrške unutar Evropske unije njihovim secesionističkim planovima”, naveo je Džaferović. „Imajući u vidu europsko iskustvo u prvoj polovici 20. stoljeća, kao i ranije pokušaje etničke podjele Bosne i Hercegovine tokom agresije 90-ih koji su kulminirali genocidom u Srebrenici, svaki naredni pokušaj prekrivanja granica ugrozio bi mir u našoj zemlji i regionu”, poručio je Džaferović.

Lider vodeće bošnjačke Stranke demokratske akcije, Bakir Izetbegović, 16. aprila pisao je Davidu Sasoliju, predsjedniku Evropskog parlamenta i Donaldu Tusku, predsjedniku Evropske narodne partije, tražeći zaštitu EU od ideja iznesenih u *non-paper* dokumentu. „Svaki pokušaj narušavanja teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine izazvao bi destabilizaciju i rat ne samo u našoj zemlji, već bi se lančanom reakcijom sukobi širili iz jedne zemlje u drugu”, napisao je Izetbegović, upozoravajući da „nekoliko zemalja EU ne bi bilo pošteđeno u ovoj novoj spirali separatizma”.

Međutim, lider Saveza nezavisnih socijaldemokrata, vodeće partije bosanskih Srba, Milorad Dodik, iskoristio je burnu javnu debatu da ponovi svoje separatističke ideje, koje se čine u potpunosti u skladu s onima iznesenim u *non-paper* dokumentu. „Rasprava se vodi kao da je neko objavio rat Bosni i Hercegovini, a zapravo se raspravlja o mogućnosti mirnog raspada Bosne i Hercegovine, što je jedina opcija koja će se sigurno implementirati u narednom periodu”, Dodik je rekao u Beogradu 17. aprila.

Predsjednik Srbije Aleksandar Vučić negirao je da zna ili da ima bilo kakvu ulogu u vezi sa dokumentom objavljenim u medijima, ističući da Srbija poštuje teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine. „Sve ovo posmatram sa velikim oprezom i strahom, jer znam cenu mira”, rekao je Vučić medijima.

Zvaničnici iz ostatka regiona, uključujući Kosovo, Sjevernu Makedoniju i Crnu Goru, takođe su upozorili da bi svaki pokušaj promjene granica na Balkanu mogao izazvati nove sukobe.

Ostalo je nejasno da li je dokument slične prirode ikada stigao na adresu predsjednika Evropskog savjeta. Premijer Slovenije Janez Janša obavijestio je u telefonskom razgovoru člana Predsjedništva BiH Šefika Džaferovića da ne postoji dokument koji bi se mogao dovesti u vezu sa Vladom Slovenije, a koji bi uključivao povredu teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Janša je kazao da Slovenija podržava suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, poštujući u potpunosti Dejtonski mirovni sporazum. Nakon upornog insistiranja regionalnih medija da se odobri pristup dokumentima vezanim za navodni *non-paper*, iz kancelarije za komunikaciju sa medijima Generalnog sekretarijata Evropskog savjeta odgovorili su da je odlučeno da se odbije pristup jer bi objavljivanje ovakvih dokumenata „narušilo zaštitu javnog interesa u pogledu međunarodnih odnosa”. Albanski premijer Edi Rama rekao je da ne samo da je znao za kontroverzni *non-paper* već ga je i vidio — kao i mape mogućih teritorijalnih promjena u regionu. Odbio je da dalje komentariše.

Objavljivanje priče o navodnom *non-paper* dokumentu moglo bi biti povezano s unutrašnjom borbom za vlast u Sloveniji uoči nacionalnih izbora, te da se bosanski i regionalni mediji koriste kao dio ove borbe. Međutim, indikativno je da se vrijeme objavljivanja dokumenta poklapa sa produbljivanjem krize u BiH i ostatku Zapadnog Balkana, gdje mnogi strahuju da bi stalne krize i sve tvrdokorniji stavovi lokalnih lidera mogli uzrokovati nove sukobe. Ne ulazeći u motive otvaranja ove teme u regionalnim i evropskim medijima, stoji činjenica da je ovaj kontroverzni dokument izazvao snažne reakcije u regionalnoj i međunarodnoj javnosti, pa čak naišao i na odobravanje određenih struktura unutar BiH. Reakcije u regionu samo su naglasile dubinu političke krize u ovom dijelu Evrope.

Razmjena teritorija između Srbije i Kosova

U slučaju Kosova i Srbije, postojale su indikacije još 2018. godine, da su lideri dvije zemlje, u kontekstu eventualnog postizanja sporazuma o sveobuhvatnoj normalizaciji odnosa, razgovarali o etničkom razgraničenju putem razmjene teritorija. Bilo je to vrlo kontroveržno pitanje koje je naišlo na snažan otpor unutar tih država i u regionu. Međunarodna zajednica je bila podijeljena o ovom pitanju. Dok su SAD, vođene tadašnjom Trampovom administracijom, bile spremne

da daju prostora za tu mogućnost, ovakva ideja dočekana je sa negodovanjem u Njemačkoj i većem dijelu Zapadne Evrope.

Bivši savjetnik Donalda Trampa za nacionalnu bezbjednost Džon Bolton potvrdio je u intervjuu za BIRN da se razgovaralo o razmjeni teritorija kao mogućem rješenju u kontekstu eventualnog postizanja sporazuma o sveobuhvatnoj normalizaciji odnosa. Bolton smatra i da su strahovi u vezi sa idejom razmjene teritorija „pretjerani” i da je Evropa razmišljala o toj ideji. Bolton kaže da je stav američke administracije bio da bi podržali takvo rješenje ukoliko bi „dvije strane smatrale da bi promjena granica kao dio sveobuhvatnog rješenja imala smisla”. Kazao je i da ne vjeruje da bi se Evropa protivila takvom dogovoru.

Predlog o razmjeni teritorija su navodno podržali bivši predsjednik Kosova, Hašim Tači, i predsjednik Srbije, Aleksandar Vučić, uz obrazloženje da će se tako staviti tačka na zamrznuti sukob između Srbije i Kosova i ubrzati evropske integracije dvije zemlje. Njihov plan, iako ne jasno formulisan, sastojao se u tome da se razmijene teritorije na sjeveru Kosova oko grada Mitrovice, koji se naslanja na Srbiju i koji naseljavaju uglavnom Srbi, sa oblastima u Preševskoj dolini na jugoistoku Srbije, gdje većinu čine etnički Albanci. Među teritorijama o kojima se pregovaralo izdvojene su, s jedne strane, opštine Leposavić, Zvečan, Zubin Potok i djelimično Mitrovica, kao oblasti koje bi mogle da se integrišu u srpsku teritoriju. S druge strane su označeni Medveđa, Bujanovac i Preševo.

Iako demantuju, oba predsjednika u javnosti iznosili su stavove u kojima potvrđuju da se zalažu za ovakav rasplet. Aleksandar Vučić i Hašim Tači govorili su javno o tome da se zalažu za ideje „razgraničenja”, kako to naziva Vučić, odnosno „korekcije granica”, kako to naziva Tači.

Razmjena teritorija kao instrument za delimitaciju međudržavnih granica na terenu nije nepoznat koncept. Međutim, ono što je problematično u slučaju Srbije i Kosova je što se teritorije koje su pominjane kao predmet moguće razmjene poklapaju sa etničkim linijama. Ova razmjena teritorija rezultirala bi manjim brojem Srba koji žive na Kosovu i manjim brojem Albanaca u Srbiji. Obje zemlje bi postale „etnički čistije” i mnogi ljudi bi morali da napuste svoje porodične domove. Osim što je diskutabilan sa moralnog aspekta, pa čak i antievropski, jer je u koliziji sa deklarisanim principima i vrijednostima Evropske unije koji zagovaraju princip multietničnosti, plan bi takođe izazvao dugoročnu političku i bezbjednosnu nestabilnost u čitavom regionu.

Države regiona negativno su reagovala na eventualnu razmjenu teritorija Srbije i Kosova. Predstavnici BiH, Crne Gore i Sjeverne Makedonije izrazili su protivljenje, strahujući da bi to moglo stvoriti probleme u njihovim zemljama. Iskazana je bojazan da bi teritorijalna razmjena zasnovana na etničkim linijama mogla da proizvede lančanu reakciju koja bi ugrozila bezbjednost i stabilnost regiona. Ovakve reakcije nisu neutemeljene. Skoplje strahuje da bi razmjena teritorija

Srbije i Kosova mogla da podstakne secesionističke tendencije među tamošnjom albanskom zajednicom koja čini oko 25% ukupnog stanovništva. Slična je situacija i u Bosna i Hercegovini, gdje je lider SNSD-a Milorad Dodik u više navrata isticao mogućnost otcjepljenja Republike Srpske. S obzirom na činjenicu da ovaj entitet pokriva 49% ukupne teritorije zemlje, nije iznenađujuće što u Sarajevu postoji čvrsto protivljenje ideji teritorijalne razmjene Kosova i Srbije. Negativne stavove prema ovoj ideji iskazali su i u Podgorici. Albanci čine većinu stanovništva u primorskom gradu Ulcinju i u opštini Tuzi, uključujući i planinski dio granice između Crne Gore i Albanije koji takođe naseljava albanska zajednica.

Veliki otpor zabilježen je i na Kosovu i Srbiji. Na Kosovu, razmjenu teritorija odbila je većina parlamentarnih stranaka. U Srbiji su plan javno kritikovale Srpska pravoslavna crkva i opozicione parlamentarne stranke. U Srbiji je sprovedeno istraživanje javnog mnjenja u oktobru 2018. godine, 61 odsto ispitanika izjavilo je da ne želi da se oblast južne Preševske doline u Srbiji, gdje živi veliki broj etničkih Albanaca, razmijeni za sjever Kosova kojim dominiraju Srbi.

Albanci koji žive na jugu Srbije i Srbi koji žive na sjeveru Kosova su demografija koja obogaćuje obje zemlje. Multikulturalizam je pozitivna i zdrava karakteristika svakog društva i svaka moderna država treba da ima za cilj njegovanje različitosti etničkih zajednica koje žive u njoj. Štaviše, u slučaju da dođe do bilo kakve teritorijalne razmjene, najviše bi trpjela srpska zajednica na Kosovu, jer bi to stvorilo neravnotežu moći između najveće etničke manjine u zemlji i drugih etničkih nevećinskih zajednica. Ovo bi zauzvrat izazvalo probleme unutar pravnog i ustavnog sistema Kosova, prije svega zbog specifičnog položaja srpske zajednice unutar političkog uređenja Kosova. Slično, albanska zajednica u Srbiji je uglavnom koncentrisana u tri opštine koje se graniče sa Kosovom. Ako bi ovaj dio ustupila Srbija, onda bi u zemlji ostala samo neznatna manjina Albanaca rasutih po brojnim opštinama. To bi ih ostavilo bez ikakve stvarne političke moći i neizvjesne budućnosti u pogledu očuvanja nacionalnog identiteta.

Umjesto razdvajanja, Kosovo mora da teži integraciji srpskog manjinskog stanovništva koje se nalazi u četiri sjeverne opštine. Srbija bi, istovremeno, trebalo da prizna građanska prava albanskom manjinskom stanovništvu koje živi u Preševskoj dolini, Bujanovcu i Medveđi, omogućavajući im ista zagarantovana prava i slobode kao i ostalim manjinskim grupama. Dvije zemlje bi trebalo da se fokusiraju na integraciju manjinskog stanovništva, umjesto na njegovanje nacionalističkih ideala o promjenama granica i etničkom separatizmu.

Nakon promjene vlasti na Kosovu, i prije svega promjena na čelu SAD, čini se da je ova ideja, makar za sada, odbačena kao opcija. Specijalni predstavnik EU za dijalog Srbije i Kosova, Miroslav Lajčak, naveo je da razmjena teritorija više nije tema dijaloga. „Mnogi su ukazivali da bi to značilo otvaranje Pandorine kutije. EU nije saglasna s filozofijom šta god dogovore dvije strane, treba prihvatiti. Mi smo čuvari evropskih vrijednosti i rješenje treba da približi dvije

strane i bude prihvatljivo EU. Rješenje treba da bude u duhu 21. a ne 19. vijeka”, dodao je Lajčak.

Razmjena teritorija je odbačena i od Njemačke, koja se otvoreno usprotivila mogućnosti promjena granica na Zapadnom Balkanu. „Teritorijalni integritet balkanskih zemalja je nedodirljiv. To mora stalno da se ponavlja jer se nastavljaju pokušaji da se razgovara o granicama. To je nešto što ne možemo da dozvolimo”, naglasila je kancelarka Njemačke, Angela Merkel.

Zaključak

Pitanje rješavanja statusa međudržavnih granica je značajno sa političkog, bezbjednosnog pa i ekonomskog aspekta. Trideset godina nakon disolucije SFRJ pitanje granica na prostoru bivše države još uvijek nije u potpunosti riješeno. Oslanjajući se da je na to pitanje stavljena tačka, izostala je odlučnija akcija međunarodne zajednice da se formalizuju ugovori o granicama u periodu kada su prilike u regionu bile mnogo relaksiranije. Istrajavanje na nerješavanju ovih pitanja dijelom je zbog osjetljivosti pitanja granica na Balkanu, ali i nespremnosti političkih elita da riješe ova pitanja zbog uskopartijskih političkih interesa.

U kontekstu stabilnosti regiona, treba naglasiti da otvorena pitanja granica ostavljaju mogućnost nacionalističkim i ekstremno desničarskim elitama u regionu, sklonim istorijskom revizionizmu i promociji iredentizma, da koriste ova pitanja za radikalizaciju odnosa u regionu. Reakcije političkih elita u regionu nakon objavljivanja takozvanog „slovenačkog non-paper dokumenta” i pregovori Srbije i Kosova o razmjeni teritorija, koji su za cilj imali stvaranje *de fakto* etnički homogenih država, ukazuju da otvorena pitanja međudržavnih granica na Zapadnom Balkanu još uvijek predstavljaju izazov za dugoročnu stabilizaciju prilika u regionu.

Ekstremizam krajnje desnice je široko rasprostranjen na Zapadnom Balkanu i postoji kako u političkim partijama, tako i među ekstremističkim grupama i pojedincima. Ekstremno desničarske grupe su prisutne, u manjem ili većem obimu, u svim zemljama Zapadnog Balkana. Iako se njihovi ciljevi razlikuju, ekstremno desničarske grupe dijele mnoge zajedničke principe, među kojima je želja za prekrajanjem granica po etničkim linijama. Posmatrajući trendove jačanja desnice u Evropi, može se očekivati da desničarske ideje na prostoru Zapadnog Balkana dobiju više prostora, što se može negativno reflektovati na stabilnost regiona.

Ne treba relativizovati izjave koje dolaze čak iz vrha vlasti u Republici Srbiji koje promovišu koncept „Srpski svet”, ili pak one koje dolaze iz određenih nacionalističkih i ekstremno desničarskih krugova u Albaniji koji zagovaraju stvaranje „Velike Albanije”. Oba koncepta podrazumijevaju teritorijalne pretenzije ka susjednim državama i mogu ozbiljno ugroziti stabilnost regiona. Opasne ideje o stvaranju

etnički homogenih nacija-država, zakumufirane u tzv. „slovenačkom non-pejperu” i predlogu o razmjeni teritorija Srbije i Kosova, i te kako su žive i zahtijavaju mnogo snažniju reakciju međunarodne zajednice. Osim što su diskutabilne sa moralnog aspekta, pa čak i anti-evropske, jer su u koliziji sa deklariranim principima i vrijednostima Evropske unije koji zagovaraju princip multietničnosti, realizacija ovih ideja bi izazvala dugoročnu političku i bezbjednosnu nestabilnost u čitavom regionu.

Promovisanje ideja o „Srpskom svetu”, formiranju „Velike Albanije”, secesionističke tendencije unutar BiH, postale su uobičajene u javnom diskursu. Samo nekoliko godina unazad, govoriti afirmativno o ovim temama u javnom prostoru bilo bi nezamislivo. Umjesto razmjene krivice i rasprava da li bi se ovaj proces mogao odvijati mirno ili bi izazvao novi sukob, političari u regionu bi zapravo trebalo da govore o tome kako i zašto su se zemlje regiona dovele do tačke gdje je ponovo moguće raspravljati o teritorijalnim reorganizacijama, i šta bi trebalo učiniti po tom pitanju. Najnovije rasprave o teritorijalnoj reorganizaciji na Balkanu potresle su region, još jednom podvlačeći duboke etničke i političke podjele i tenzije u regionu. U svjetlu eskalacije globalne bezbjednosne krize izazvane ruskom agresijom na Ukrajinu i sve naglašenije destabilizacije prilika na Zapadnom Balkanu, ne smiju se tolerisati radikalne ideje.

Nedovršen proces delimitacije i demarkacije granica predstavlja prepreku i u procesu evropskih integracija zemalja Zapadnog Balkana. Jedan od dodatnih kriterijuma za pristupanje, koji su postavljani za države Zapadnog Balkana na putu evropskih integracija, jeste i rješavanje pitanja državnih granica. Regionalna saradnja i dobrosusjedski odnosi suštinski su dio procesa integracije u Evropsku uniju, i sastavni dio izvještaja o napretku, koji Evropska komisija redovno izdaje za zemlje kandidate za članstvo u EU. Evropska komisija u izvještajima o napretku za zemlje Zapadnog Balkana u kontinuitetu notira postojanje neriješenih pitanja međudržavnih granica.

Koliko otvorena pitanja granica mogu biti problem prilikom ulaska zemalja regiona u EU vidjelo se na primjeru Hrvatske kada je Slovenija blokirala proces pristupanja zbog teritorijalnog spora oko Piranskog zaliva i razgraničenja na moru. Da sličnih problema može biti prilikom pristupanja ostalih država regiona ukazuje i dokument HAZU, objavljen početkom 2022. godine, koji govori „o zaštiti hrvatskih nacionalnih interesa prilikom pregovora s BiH, Crnom Gorom i Srbijom”, u kontekstu njihovog ulaska u EU, jasno naglašavajući mogućnost korištenja veta kao sredstva za promicanje hrvatskih državnih interesa.

U javnom diskursu, od strane dijela političkih elita na Zapadnom Balkanu, često se može čuti paradigma da članstvom u EU, zbog koncepta otvorenih granica, teritorijalni sporovi više neće biti relevantni i samim tim lakše rješivi. Da takva teza ne stoji ukazuje i niz teritorijalnih sporova u zemljama članicama EU. Takvi sporovi su još prisutni među zemljama članicama, bez obzira na to kada su

postale dio EU. Činjenica je da EU ne posjeduje instrumente za rješavanje teritorijalnih sporova i drugih teritorijalnih problema. Proces razgraničenja smatra se bilateralnim pitanjem za koji EU nije nadležna. Članstvo zemalja u EU može ublažiti posljedice teritorijalnih sporova, ali ih nikako ne može, konačno, riješiti. Stoga, rješavanje teritorijalnih sporova, kao uslov ulaska u EU, ostaje najpragmatičnije rješenje. Tokom pristupnih pregovora EU na raspolaganju ima instrumente kojim može izvršiti pritisak na buduće države članice da postignu kompromisno rješenje, što je u krajnjem, u najboljem interesu država u sporu. Zbog svega navedenog, može se zaključiti da će EU nastaviti da insistira da se teritorijalni sporovi država kandidata za ulazak u EU moraju rješavati, kao uslov ulaska u ovu organizaciju.

Zaključivanje međudržavnih sporazuma o granicama nije samo teritorijalno pitanje, već uključuje i rješavanje kompleksnih pitanja korištenja izuzetno lukrativnih resursa važnih infrastrukturnih objekata u pograničnom području. Otvorena pitanja korištenja hidropotencijala rijeke Drine u kontekstu razgraničenja BiH i Srbije, hidropotencijala Bilećkog jezera (Crna Gora-BiH), jezera Gazivode (Srbija-Kosovo), predstavljaju dodatnu prepreku u procesu delimitacije i demaracije međudržavnih granica. Međutim, ova pitanja ne moraju nužno da predstavljaju predmet teritorijalne demarkacije, već se mogu naknadno rješavati posebnim bilateralnim sporazumima o korišćenju tih energetskih i infrastrukturnih objekata, što je uobičajena evropska praksa.

Na kraju, ova pitanja opterećuju i lokalno stanovništvo koje živi u pograničnim područjima. Brojni su primjeri prepreka koje neriješena pitanja granica predstavljaju za lokalnu populaciju, od pristupa imovini, mobilnosti van graničnih prelaza radi održavanja poljoprivrednih domaćinstava, prevoza i prodaje roba i prekograničnog kriminala. U tom kontekstu, zaključivanje sporazuma o granicama, kojim bi se efikasno tretirala pitanja koja opterećuju lokalno stanovništvo u pograničnim područjima, unaprijedilo bi ukupne odnose zemalja u regionu.

Zaključivanje međudržavnih ugovora o granicama i njihova implementacija u značajnoj mjeri doprinijelo bi dugoročnoj stabilizaciji prilika u regionu — rasteretilo bilateralne političke odnose, eliminisalo spekulacije o teritorijalnim pretenzijama ka susjednim državama, ubrzalo evropske integracije i unaprijedilo položaj lokalnog stanovništva u pograničnim područjima. Da bi se ovaj proces kompletirao neophodna je politička volja da se krene u rješavanje ovih pitanja. Neophodna je i značajnija involviranost međunarodne zajednice, prije svega EU, ali i konstruktivan pristup ostalih aktera koji ostvaruju uticaj u regionu, SAD i Rusije. Propuštena je značajna prilika da se na pitanje granica stavi tačka tokom perioda kada su odnosi ovih međunarodnih aktera bili mnogo rasterećeniji, a evroentuzijam zemalja u regionu bio na mnogo većem nivou nego što je danas. U aktuelnoj konstalaciji snaga u međunarodnim odnosima to će ići mnogo teže. Odnosi Zapada i Rusije su na najnižem nivou još od hladnog rata, a

nacionalističke, desno orijentisane političke elite u regionu su u naponu snaga usljed političkih promjena na globalnom nivou i globalnih kriza — migrantske krize, pandemije kovida, rata u Ukrajini itd.

Kada je u pitanju Crna Gora, još uvijek postoje otvorena pitanja granica sa Hrvatskom i Albanijom, dok se proces razgraničenja sa susjednom Srbijom, Kosovom i Bosnom i Hercegovinom smatra zatvorenim. Međutim, neophodno je naglasiti da uprkos potpisanim sporazumima o međudržavnim granicama između Crne Gore i BiH i Crne Gore i Republike Kosovo, proces demaracije granice na terenu nije dovršen. Ni kada je u pitanju granica sa Srbijom, formalno-pravno, proces demarkacije nije doveden do kraja. Imajući u vidu da je Crna Gora zemlja koja je najdalje odmakla u evropskim integracijama, neophodno je uložiti dodatne diplomatske napore da se ovi procesi dovedu do kraja. U protivnom, aktuelizacija ovih pitanja uoči eventualnog pristupanja može nepotrebno usporiti finalizaciju procesa članstva u EU. Teritorijalni sporovi latentan su izvor sukoba u međunarodnim odnosima. Stoga su konačni ugovori o granicama ili konačne arbitražne presude o razgraničenjima osnova za dugoročnu stabilnost regiona Zapadnog Balkana.

Literatura

- Al Jazeera Balkans, „Lajčak: Razmjena teritorija Srbije i Kosova više nije tema dijaloga”, 20. 11. 2020.
<https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/11/20/lajcak-razmjena-teritorija-srbije-i-kosova-vise-nije-tema-dijaloga>
- Arhiv Jugoslavije, „Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, 31. januar 1946”, http://www.arhivyu.gov.rs/active/srlatin/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html
- Bajrami, Agron, „A Kosovo-Serbia land swap is ethnic cleansing by another name. Don't do it”, *The Guardian*, 17. 8. 2018.
https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/oct/17/kosovo-serbia-land-swap-ethnic-cleansing?CMP=share_btn_tw
- Brezar, Aleksandar, „Balkans rocked as leaked memo explores redrawing Bosnia's borders along ethnic lines”, *Euronews*, 20. 4. 2021.
<https://www.euronews.com/my-europe/2021/04/19/balkans-rocked-as-leaked-memo-explores-redrawing-bosnia-s-borders-along-ethnic-lines>
- Buljubašić, Mirza, „Nasilni desničarski ekstremizam na Zapadnom Balkanu: Pregled izazova pojedinih zemalja u oblasti P/CVE”, *Radicalisation Awareness Network RAN*, Izdavačka kancelarija Evropske unije, 2022. https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-08/ran_vrwe_in_western_balkans_overview_072022_rs_0.pdf
- Čolović, Vladimir, „Teritorijalni sporovi u zemljama Evropske unije”, *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, broj 4, 2014,
http://www.gfpn-au.com/sites/default/files/GFPN-4-4/GFPN_godina_4_broj_4_Vladimir_Colovic.pdf
- Cvetković, Sandra, „Tišina u Beogradu i Prištini na predlog Kolumbijskog modela za Gazivode”, *Radio Slobodna Evropa*, 24. 06. 2021.

<https://www.slobodnaevropa.org/a/gazivode-sad-predlog-kolumbijijski-model-kosovo-srbija/31324462.html>

Dimitrijević, Duško, „Državne granice nakon sukcesije SFR Jugoslavije”, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2012.

Evropska komisija, Radni dokument Komisije, „Izveštaj za Crnu Goru za 2021. godinu uz Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona. Saopštenje o politici proširenja EU za 2021. godinu”, 19. 10. 2021, <http://www.euic.me/wp-content/uploads/2021/12/Prevod-Izvestaj-a-za-Crnu-Goru-za-2021-godinu.pdf>

Evropska komisija, Radni dokument Komisije, „Republika Srbija Izveštaj za 2021. godinu uz Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Savjetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona. Saopštenje o politici proširenja EU za 2021. godinu”, 19. 10. 2021. https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/godisnji_izvestaji_ek_o_napretku/izvestaj_ek_oktobar_21.PDF

Evropska komisija, Radni dokument Komisije, „Izveštaj za Bosnu i Hercegovinu za 2021. godinu uz Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija. Saopštenje o politici proširenja EU za 2021. godinu”, 19. 10. 2021. https://www.dei.gov.ba/uploads/documents/izvestaj-o-bosni-i-hercegovini-za-2021-godinu_1636467943.pdf

Federalna novinska agencija, „Izetbegović: Advocating for changes in state borders is a threat to peace in the entire region and Europe”, 16. 4. 2021. <https://fena.ba/article/1207289/izetbegovic-advocating-for-changes-in-state-borders-is-a-threat-to-peace-in-the-entire-region-and-europe>

Glas Amerike, „Bolton za BIRN: Propuštena prilika za rešavanje pitanja Kosova”, 15. 7. 2020... <https://www.glasamerike.net/a/bolton-birn/5503569.html>

Gray, Andrew, „Angela Merkel: No Balkan border changes”, *POLITICO*, 13. 8. 2018. <https://www.politico.eu/article/angela-merkel-no-balkan-border-changes-kosovo-serbia-vucic-thaci/>

INDEXHR, „HAZU traži da Srbija ispuni brojne uvjete Hrvatskoj prije ulaska u EU, evo što sve”, 20. 5. 2022. https://www.index.hr/vijesti/clanak/hazu-objavio-dokument-o-uvjetima-srbiji-bih-i-crnoj-gori-za-ulazak-u-eu/2365821.aspx?index_tid=221403

Katić, Goran, „Na rješenje granice BiH sa susjednim državama čeka se više od četvrt vijeka”, *Radio Slobodna Evropa*, 10. 11. 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-susjedi-granica-balkan/31553434.html>

Kelly, Luke, „Overview of research on far right extremism in the Western Balkans”, The Knowledge, Evidence and Learning for Development (K4D), 4 Jun 2019. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5d309f7aed915d2fe9ea6aec/620_Western_Balkans_far_Right.pdf

Latal, Srećko, „Disputed non-paper is stirring dangerous dreams in the Balkans”, *Balkan Insight*, 21. 4. 2021. <https://balkaninsight.com/2021/04/21/disputed-non-paper-is-stirring-dangerous-dreams-in-the-balkans/>

Matijašević, Biljana, Jelić Andrea, Radulović Đurđa, „Milijarde izgubljene jer Crna Gora nije tražila svoje”, *Vijesti*, 25. 3. 2022. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/610589/milijarde-izgubljene-jer-crna-gora-nije-trazila-svoje>

Matijašević, Biljana, „Kabinet Đukanovića: Razgraničenje između Crne Gore i Kosova završeno je 2015”, *Vijesti*, 25. 3. 2022. <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/596724/kabinet-djukanovica-razgranicenje-izmedju-crne-gore-i-kosova-završeno-je-2015>

Muharremi, Robert, „Mogućnosti vodenih resursa na jezeru Gazivode”, *The Dialog*, 01. 08. 2021. <https://dialogue-info.com/sr/mogucnosti-vodenih-resursa-na-jezeru-gazivode/>

N1 Srbija, „Džon Bolton: Razgovaralo se o razmeni teritorija kao rešenju za Kosovo”, 05. 07. 2020. <https://rs.n1info.com/vesti/a616588-bolton-potvrdio-da-se-razgovaralo-o-razmeni-teritorija/>

Nathalie Voisin, James O'Brien, Wenwei Xu, Debbie Rose, Michael White, Water Resource Opportunities at Lake Gazivode/Ujmani, Final Report, Pacific Northwest National Laboratory for the United States Department of Energy, Washington, June 2021, https://xk.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/133/30159_rev3.pdf

Omerbegović, Sead, Šarić Izudin, „Granični sporovi Bosne i Hercegovine sa Republikom Hrvatskom”, *Historijski pogledi*, br. 2, 2019. <http://pogledi.cimoshis.org/wp-content/uploads/2020/01/20.-Sead-O-Izudin-S-border-disputes-between-bosnia-and-herzegovina-and-the-republic-of-croatia-Content-File-PDF.pdf>

Otašević, Ana, „Tajni pregovori Vučića i Tačija: Politika dila”, *Demonstat*, 13. 10. 2018. <https://demonstat.rs/sr/vesti/ekskluziva/tajni-pregovori-vucica-i-tacija-politika--dila-/516>

Pobjeda, „Bolton: Srbija i Kosovo još 2018. godine razgovarali o razmjeni teritorija”, 5. 7. 2020. <https://www.pobjeda.me/clanak/bolton-srbija-i-kosovo-jos-2018-godine-razgovarali-o-razmjeni-teritorija>

Radio Slobodna Evropa, „Džaferović predsjedniku Europskog vijeća: Promjene granica BiH ugrozile bi mir”, 16. 4. 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/dzaferovic-eu-non-paper-pismo-brisel-bih-granice/31207164.html>

Radio Slobodna Evropa, „Janša u razgovoru s Džaferovićem demantirao da postoji non-paper”, 16. 4. 2021, „ <https://www.slobodnaevropa.org/a/31207718.html>

Radio-televizija Kosova RTK, „Kurti waiting for new government in Montenegro to discuss demarcation”, 22. 3. 2022. <https://www.rtklive.com/en/news-single.php?ID=20754>

Saferworld, „Drawing boundaries in the Western Balkans: A people's perspective”, London, 2011. file:///C:/Users/Win/Downloads/Drawing%20boundaries%20in%20the%20Western%20Balkans.pdf

Službeni list Crne Gore, „Ukaz o proglašanju Zakona o potvrđivanju Ugovora o državnoj granici između Crne Gore i Republike Kosovo”, Međunarodni ugovori, br. 1/2016. 7A--7 <http://www.sluzbenilist.me/pregled-dokumenta/?id={B08844CD-773C-46A6-9220-2EC5863BC68F}>

Službeni list Crne Gore, „Zakon o potvrđivanju Ugovora o državnoj granici između Crne Gore i Bosne i Hercegovine”, Međunarodni ugovori, br. 1/2016, <https://www.paragraf.me/dnevne-vijesti/26042016/26042016-vijest4.html>

Švarc-Šiling, Kristijan, „Nezvanični papiri, opasne ideje”, *Deutsche Welle*, 18. 4. 2021. <https://p.dw.com/p/3sBZ4>

Tuhina, Gjerajina, „Janez Janša odbija da se izjasni o 'non-paper' dokumentu za Zapadni Balkan”, *Radio Slobodna Evropa*, 15. 4. 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/slovenija-janez-jansa-zapadni-balkan-non-paper/31205572.html>

Vlada Republike Hrvatske, „Hrvatska i Crna Gora će spor na Prevlaci rješavati bilateralnim putem”, 7. 5. 2021. <https://vlada.gov.hr/vijesti/hrvatska-i-crna-gora-ce-spor-na-prevlaci-rjesavati-bilateralnim-putem/32064>

Vučinić, Željka, Nikola Dragaš, „Nerealni zahtjevi, koje ne treba ni potcijeniti ni precijeniti”, *Vijesti*, 9. 6. 2022... <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/608091/nerealni-zahtjevi-koje-ne-treba-potcijeniti>
Živanović, Marija, „Serbians in Favour of Belgrade-Pristina Talks: Survey”, *BIRN*, 2. 11. 2018. <https://balkaninsight.com/2018/11/02/serbs-in-favour-of-belgrade-pristina-talks-survey-11-02-2018/>

Dejan Vukić

OPEN BORDER DISPUTES IN THE WESTERN BALKANS
IN THE CONTEXT OF REGIONAL STABILITY AND
COOPERATION, SECURITY, AND EUROPEAN INTEGRATION

Thirty years after the dissolution of Yugoslavia, many border disputes in this part of the Balkans remain pending. The author examines individual cases of unresolved border disputes in the Western Balkans and the regional impacts of territorial disputes on political relations, stability, security, and EU integration of the region. Noting that unresolved border disputes reflect negatively on the situation in the region, the author advocates that the conclusion of interstate border agreements would contribute to the long-term stability of the region — reduce tensions in bilateral political relations, eliminate speculation about territorial claims toward neighboring states, speed up European integration and improve living conditions of the local population in the border areas. To complete this process, the political will of decision-makers in the region is necessary, as well as the more intensive engagement of the international community.

Key words: border, disputes, Western Balkans, EU integration, international agreement



DIO II

STUDIJE

Strategije motivisanja i metode razvoja kritičkog mišljenja u nastavi stranih jezika

Na proces učenja stranog jezika utiču različiti faktori, među njima i oni koji čine područje individualnih razlika. Osim kognitivnih (jezički talenat, optimalno doba za učenje i dr.) to su i afektivni faktori koji u interakciji s kontekstom u kojem se jezik uči djeluju na usvajanje jezika. Cilj ovog rada je upoznavanje nastavnika stranih jezika o najnovijim istraživanjima na temu motivacije i kako se korišćenjem strategija za motivisanje i raznovrsnih nastavnih metoda za podsticanje razvoja kritičkog mišljenja može omogućiti učenicima lakše, zanimljivije i uspješnije usvajanje jezika i jezičkih sadržaja. Suočeni sa novim konceptom nastave usljed naglog razvoja tehnoloških dostignuća, primjećuje se da tradicionalni način učenja i nastave jezika gdje je „gramatiziranje” najučestaliji rad na časovima, ipak nije jedini mogući i jedini najuspješniji. Ono što je ponuđeno učenicima kroz školski sistem učenja stranih jezika jeste na neki način prevaziđeno i u metodološkom i u tehnološkom smislu i taj vid nastave lagano treba da bude zamijenjen uvođenjem novih modela i metoda za razvoj kritičkog mišljenja, što direktno utiče na motivisanost učenika i uspješnost nastavnog procesa.

Ključne riječi: nastava stranih jezika, motivacija, strategije, kritičko mišljenje, ERR struktura

Teorijski okvir

Kada se posmatra današnje obrazovanje, primijećena je težnja da se u sve većoj mjeri u njega integriše humanistički pristup u čijem središtu se nalaze učenik, njegove potrebe i osjećanja. U rukama spretnog nastavnika koji je širokih shvatanja, interesovanja i pun entuzijazma, humanistički pristup predstavlja snažan „alat” koji ima moć da otvori vrata osjetljivog, unutrašnjeg učenikovog svijeta i otkrije da postoji „*there is a brilliant child locked inside every student*” (Collins, 2007).

U knjizi *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation* socijalni psiholog Gardner (1985) definiše motivaciju za učenje drugog jezika kao „kombinaciju triju različitih komponenata: truda (*effort*), želje (*desire*) da se postigne cilj učenja jezika i pozitivnih stavova (*favourable attitudes*) prema učenju”. Prema Gardneru, učenik će biti stvarno motivisan samo ako

* Dragica Žugić, Univerzitet Donja Gorica, Filološki fakultet, dragica.zugic@udg.edu.me

su njegova želja da postigne cilj i pozitivni stavovi o cilju povezani s uložnim trudom.

Prva značajna istraživanja motivacije za učenje drugog jezika sproveli su Gardner i Lambert (1972) i na osnovu njih došli do zaključka o postojanju integrativne i instrumentalne motivacije. Integrativna motivacija omogućuje učenicima da se pomoću određenog jezika lakše uklope u društveno okruženje tog govornog područja, te prema tome integrativno motivisani pojedinac je onaj koji uči kako bi se uklopio u neko društvo kao njegov član. Instrumentalna motivacija prisutna je kod osobe koja uči strani ili drugi jezik kako bi postigla praktični cilj, npr. napredovala na radnom mjestu.

Istraživanja su pokazala da su ove dvije vrste motivacije zaslužne za uspjeh u učenju stranih jezika, ali razlika između ovih motiva nije jasno postavljena. Često se motivi prepliću, neko uči strani jezik radi karijere, ali ujedno to radi i zbog svog zadovoljstva, pa je ponekad teško odrediti koja vrsta motivacije u većoj mjeri utiče na učenika. Takođe, dešava se da učenik započne kurs vođen instrumentalnom motivacijom koja kasnije preraste u integrativnu.

Istraživanjem motivacije za učenje stranog jezika u Evropi najviše se bavio mađarski primijenjeni lingvista Zoltan Dornjei (Dornyei). Istraživanja je sprovodio u Mađarskoj, gdje je živio i radio i za koju smatra da je tipičan evropski primjer učenja stranog jezika. Dornjei (2002) takođe ističe važnost geografskih i geopolitičkih faktora, kao i ulogu društvenog konteksta koji utiče na stavove i motivaciju za učenje stranog jezika.

U daljem istraživanju motivacije za učenje engleskog jezika, Dornjei (1994) nailazi na integrativnu motivacijsku komponentu koja uključuje instrumentalnu orijentaciju, na primjer želju za znanjem iz pragmatičkih razloga. Na taj se način pokušava pobiti instrumentalno-integrativna dihotomija koja preovladava u literaturi o motivaciji za učenje stranog ili drugog jezika (Gardner i Lambert, 1972). Prema dobijenim rezultatima, Dornjei (2005) zaključuje da komponenta integrativnosti sadrži dvije različite varijable, „bezličnu” praktičnu inicijativu i „lične” stavove prema članovima zajednice stranog jezika. Da bi varijable zajedno funkcionisale potrebno je sagledati komponentu integrativnosti temeljeći se na istraživanju „mogućeg ja” (*possible selves*) koji predstavlja ideje pojedinaca, tj. ono što jesu, što bi mogli ili se boje postati i na taj način omogućiti pojmovnu vezu između spoznaje i motivacije.

Sljedeće bitno određenje „mogućeg ja” dao je Higgins (1996) razlikujući „idealni ja” (*ideal self*), što se odnosi na attribute koje bi osoba željela posjedovati (želje, aspiracije, nade) i „neispunjeni ja” (*ought self*) koji predstavlja karakteristike za koje ljudi vjeruju da bi ih trebalo posjedovati i ostvariti (osjećaj obaveze, odgovornosti). Primijenjeno na komponentu integrativnosti u učenju stranog jezika (Dornyei i Csizer, 2005), „idealni ja” povezuju s poznavanjem stranog jezika. Tako za osobu koja želi biti uspješna u stranom jeziku možemo reći da posjeduje integrativnu dispoziciju. Ova

interpretacija objašnjava zašto je varijabla instrumentalnosti usko povezana s integrativnošću. Naime, „idealno poimanje o jeziku” je pojmovno predstavljanje svih podsticaja vezanih za poznavanje jezika, što je povezano s profesionalnom kompetencijom. Takođe se mora istaći da se u okviru ove varijable instrumentalni motivi, poput učenja engleskog jezika iz profesionalnih razloga, povezuju s „idealnim ja” dok je učenje, kojem je jedina svrha položiti ispit dio „neispunjeni ja”. Na kraju isti autori predlažu da se pojam integrativnosti preimenuje u „idealno poimanje o sebi kao govorniku drugog jezika” (*ideal L2 Self*), koji je središnji pojam motivisanog ponašanja u usvajanju stranog jezika.

Druga ispitivanja motivacije za učenje jezika u svijetu (Oxford i Shearin, 1994) pokazuju da osim dosad proučenih tipova u okviru teorije motivacije postoje i neki drugi, neistraženi tipovi koje pokušavaju integrisati u postojeću teoriju spoznaje iz opšte, školske i razvojne kognitivne psihologije. Tako kod američkih srednjoškolaca koji uče japanski jezik nalaze razloge ličnog izazova, intelektualnog podsticaja, razvijanja kulture tolerancije, uživanja u elitizmu i sl.

Julkunen (2001) pri definisanju motivacije u razrednom okruženju govori o „specifičnoj situacijskoj motivaciji” (*situation-specific motivation*) koja se odnosi na motivacijsko stanje u određenoj situaciji i „zadanoj motivaciji” (*task motivation*) koju karakterišu zadane aktivnosti za vrijeme nastave koje su u središtu učenikove pažnje. Istraživanje koje je sprovedeno kod srednjoškolaca u Finskoj naglašava važnost razreda, okruženja učionice i nivoa zadataka koji su dati učenicima na rješavanje, a utiču na motivaciju za učenje engleskog jezika. Kooperativna situacija učenja, gdje učenici u rješavanju zadataka nijesu podijeljeni prema znanju pokazala je najbolje rezultate, kao što su i zadaci otvorenog tipa u kojima su učenici bili više motivisani, postigli bolje rezultate.

Noels (2001) proširuje nivoe motivacijskih konstrukta modelom intrinzične i ekstrinzične orijentacije oslanjajući se na Decijevu i Rajanovu (1985) teoriju samoodređenja u svrhu boljeg razumijevanja posebnih orijentacija i njihove uloge u usvajanju jezika. Intrinzična orijentacija odnosi se na razloge učenja drugog (stranog) jezika koji proizilaze iz unutrašnjeg zadovoljstva i interesa za učenje koje ponekad uključuje znatiželju i estetsku komponentu iskustva. U kontekstu učenja jezika ta se orijentacija odnosi na učenike koji „uživaju u zvuku, melodiji i ritmu proze ili poezije na stranom jeziku” (Noels, 2001: 44).

Ekstrinzična orijentacija odnosi se na instrumentalne razloge koji se razlikuju u zavisnosti od nivoa integracije i učenikove predstave o samom sebi (*self-concept*). Na primjer, jedan učenik uči jezik iz obaveze prema programu, a drugi osjeća da će mu njegovo poznavanje pomoći u razvijanju talenta potrebnog za buduće zanimanje.

Osim ovih orijentacija postoji i kategorija „nemotivacije” (*amotivation*), tj. nepostojanja motivacije za učenje stranog jezika koju prate osjećaji bezvoljnosti, nelagode i pasivnosti.

Teorije motivacije

Ako se uzmu u obzir različita teorijska stanovišta o motivaciji, zaključuje se da su se stavovi o njenoj prirodi kao i faktorima koji je podstiču ili inhibiraju i te kako mijenjali kroz vrijeme. U razvoju teorijskih shvatanja faktora koji utiču na motivaciju, Dornjei izdvaja nekoliko ključnih perioda. Najraniji period su obilježile ideje Sigmunda Frojda o koceptualnoj motivaciji (*conceptualized motivation*) izložene početkom 20. v. u čijoj osnovi se nalaze čovjekovi nagoni i instinkti. Zatim su se javile teorije uslovljavanja (*conditioning theories*) čije je interesovanje, zbog uporišta u bihevizizmu, bilo usmjereno na to kako uzročno-posljedična veza između draži i reakcije na njih utiču na formiranje navika. Takođe, svojom teorijom o težnji ka samoaktuelizaciji (*self-actualising tendency*) humanistički psiholozi, Maslov i Rodžers, dali su značajan doprinos istraživanjima motivacije. U osnovi njihove ideje nalazi se nastojanje pojedinca da korišćenjem naslijeđenih kapaciteta i talenata dostigne potpuni lični razvoj.

Među trenutno vodećim teorijama motivacije, važno mjesto zauzima kognitivistički pristup (*cognitive approach*) koji nastoji da utvrdi vezu između čovjekovog ponašanja sa jedne strane i njegovih stavova i razmišljanja koji ga karakterišu kao jedinku sa druge.

Kao posljedica nastojanja savremenih teoretičara da odrede motive koji imaju presudnu ulogu u ljudskom ponašanju, javljaju se brojne teorije motivacije.

Tabela 1. Savremene teorije motivacije (Dörney, 2001: 7–12)

Naziv teorije	Osnovna ideja
Teorije očekivanog uspjeha (<i>Expectancy-value theories</i>)	— motivacija potiče od očekivanja da ćemo postići uspjeh u onome što radimo i od toga koliko vrednujemo krajnji ishod
Teorije cilja (<i>Goal-oriented theory</i>)	— smisao, pravac i svrha naših postupaka leže u cilju do kojeg bi ti postupci trebalo da dovedu
Teorija samoaktuelizacije (<i>Self-worth theory</i>)	— motivacija da se nešto uradi je jača ukoliko će to što radimo poboljšati mišljenje i sliku koje okruženje ima o nama
Atributivna teorija (<i>Attribution theory</i>)	— način na koji doživljavamo naše postupke iz prošlosti, a koji su rezultirali (ne)uspjehom, snažno utiče na naše sadašnje ponašanje
Teorija o samoodlučnosti (<i>Self-determination theory</i>)	— motivacija je jača kada su naši postupci rezultat naših ličnih odluka nego kada smo na to primorani od nekog drugog
Teorija planiranog ponašanja (<i>Theory of planned behavior</i>)	— lični stavovi imaju veliki uticaj na izbor onoga što (ne)ćemo uraditi

Tradicionalna, aktivna i interaktivna nastava

Kako smo u današnje vrijeme svjedoci ubrzanog tehnološkog razvoja, dostignuća i brzog načina življenja, bilo je neophodno sistematski preispitati ne samo modele nastave već i kako se prenose i predstavljaju nove informacije učenicima, budući da nastavnik nije više jedini koji ima tu ulogu u učionici. U novije vrijeme pedagoška praksa susreće se sa nizom pojmova i fenomena kao što su interaktivno učenje, interaktivna nastava, interaktivni metodi, aktivna nastava, radionice i slično. Uvodeći sve ove najnovije metode i pristupe u savremenu učionicu, tradicionalna nastava prestaje da bude dominirajuća ili se lagano potpuno isključuje iz školskih uslova.

Tradicionalna nastava

Tradicionalni oblik nastave (Boumová, 2008: 10–35) označava proces u kojem je naglasak na nastavniku i njegovom prezentovanju gradiva, dok je učenik samo primalac informacija. Prema tome, receptivnost u nastavi podrazumijeva usvajanje novih znanja, pri čemu se naglasak stavlja na samo memorisanje, dok se učenikovi misaoni naponi stavljaju u drugi plan.

Prema Boumovoju, (2008: 10–35) osnovne karakteristike tradicionalne nastave su:

- Nastavni plan i program je prethodno utvrđen;
- Preovladava spoljašnja motivacija koja podrazumijeva da je učenikovo ponašanje usmjereno ka nagradama ili kaznama;
- Procjenjivanje uspjeha učenika se ostvaruje davanjem ocjena, kojima se utvrđuje stepen usvojenosti programa i
- Uloga nastavnika je predavačka i ocjenjivačka.

Aktivna nastava

Aktivno učenje je jedan od fenomena novije pedagoške prakse i sintagma koja se često poistovjećuje sa interaktivnim učenjem. Morgan i Ramirez (1984: 9) definišu aktivno učenje u odnosu na njegovu suprotnost — pasivnost. „Aktivno učenje teži da bude proaktivno i osposobljavajuće. Aktivno učenje podstiče ljude da preuzmu odgovornost za način na koji se odnose prema realnosti”. Prema Boumová (2008) aktivni ili savremeni oblik nastave podrazumijeva da u nastavnom procesu preovladava samostalni rad učenika, naročito kada su u pitanju intelektualne aktivnosti. Drugim riječima, aktivna nastava podrazumijeva interakciju i njen osnovni cilj je da se receptivnost svede na strogo nužnu mjeru, kao osnova za uspješne aktivnosti učenika.

Neke od osnovnih karakteristika aktivne nastave su:

— Nastavni plan i program je fleksibilan (može se prilagođavati sklonostima učenika; pojedini se predmeti mogu povezivati sa drugim);

— Preovladava unutrašnja motivacija koja podrazumijeva zainteresovanost učenika za određenu aktivnost, jer učenik želi da napreduje nezavisno od ocjene;

— Temeljno se prati razvoj svakog učenika i primjenjuje se pojedinačno ocjenjivanje;

— Nastavnik uređuje samostalno nastavu, nastavnik je motivator i učesnik u nastavnom procesu.

Poređenje tradicionalne i aktivne nastave

U posljednje vrijeme brojne škole su se našle na prelazu iz tradicionalne u aktivnu nastavu. Osnovna razlika između ova dva pristupa u učionici je što aktivna nastava ima za cilj uvažavanje individualnosti učenika, podsticanje učenika na samostalne misaone procese, vrednovanje iskustva koje učenik donese u učionicu. Dakle, u savremenoj učionici i tokom aktivne nastave učenici se navikavaju da samostalno dolaze do zaključaka, odnosno da sami postavljaju pitanja i tragaju za odgovorima, koje će kasnije provjeravati kroz praktične aktivnosti.

Veoma je značajno naučiti učenike kako da primjenjuju efikasne metoda učenja, jer za svakog učenika postoji odgovarajuća strategija učenja, koja se smatra uslovom aktivnog sticanja znanja i osposobljavanja za stalan proces samoobrazovanja.

Još jedna važna razlika između ova dva vida nastave je ta što, za razliku od tradicionalne nastave, aktivna nastava podrazumijeva proces interakcije, pri čemu se ostvaruje dvosmjerna komunikacija, odnosno saradnja između nastavnika i učenika i to u obliku zajedničkog sticanja i razvijanja novih znanja.

U radu sa studentima unutar aktivne učionice, moje lično iskustvo pokazalo je kao prvo: da su učenici samostalniji i sigurniji, drugo — učenici su vrlo često sami inicijatori i dešava se da smjer nastave određuju oni u skladu sa svojim interesovanjima, što dovodi do opuštenije atmosfere u kojoj komuniciraju fluentnije i uspješnije, treće — njihovo zadovoljstvo nakon časa jednakog je intenziteta kao i moje lično, i četvrto, takođe bitno, jeste da i ja kao nastavnik uvijek imam priliku da naučim i saznam nešto novo od samih učenika.

Interaktivna nastava

Kako smo naveli, jedan od fenomena novijeg doba je interaktivna nastava, koja nizom svojih kvaliteta poboljšava učenje i kompenzuje nedostatke tradicionalne nastave. Prema Nenadu Suziću (2005: 130–137) interaktivna nastava je ona nastava u kojoj se dominantno primjenjuju metodi interaktivnog učenja. Nastava se odnosi na

realizaciju datog nastavnog gradiva ili programa, bilo da se radi o temi, oblasti ili programu. Nasuprot tradicionalnom, interaktivno učenje je proces koji rezultira relativno permanentnim promjenama u razmišljanju, emocijama i ponašanju koje nastaju na osnovu iskustva, tradicije i prakse ostvarene u socijalnoj interakciji. To ne znači da tradicionalna nastava može biti u potpunosti zamijenjena interaktivnim učenjem budući da je na nastavniku da procijeni koji su sadržaji podesniji za primjenu interaktivnih nastavnih metoda, a koji za tradicionalne metode. Ovaj vid nastave se smatra kao idealan nadomjestak tradicionalnoj jer razvija kooperaciju i saradnju među učenicima, razvija socijalne i radne kompetencije potrebne za uspješan rad u timu i za demokratsku participaciju.

Predlog metoda za razvoj kritičkog mišljenja učenika po ERR strukturi

Radi obezbjeđivanja savremene učionice u kojoj se odvija interaktivna nastava neophodno je primijeniti novije tehnike i metode. Učenik nije više primalac sadržaja već aktivan učesnik na času i proces učenja i usvajanja jezika treba da prati u isto vrijeme i razvoj kritičkog mišljenja, tako da, zahvaljujući ovim metodama, možemo uticati i podsticati motivisanost učenika.

Kritičko mišljenje

Kritičko mišljenje je vrlo složen pojam i teško se može objasniti jednom rečenicom. Ocem modernog kritičkog mišljenja smatra se John Dewey (1982) koji kritičko mišljenje naziva refleksivnim mišljenjem. Prema autorima Stelle i dr. (2001) kritičko mišljenje podrazumijeva sledeće:

— nezavisno mišljenje (bilo da se radi o vlastitom mišljenju ili usvajanju tuđe ideje ili mišljenja);

— zasniva se na informaciji koja predstavlja polaznu tačku mišljenja pa je zato svaka informacija polazište, a ne cilj učenja;

— počinje pitanjima i problemima na način da se krene od neke pretpostavke koju treba preispitati, uporediti sa suprotnim stavovima, izgraditi samostalni sistem uvjerenja kao osnovu i potom zauzeti stav;

— zahtijeva argumentaciju, uključujući četiri elementa: tvrdnja, razlog, dokaz, garancija;

— viši oblik mišljenja koji je moguć u svim uzrastima.

Da bi djelotvorno kritički mislili, učenici moraju:

— razviti samopouzdanje i svijest o vrijednosti svog mišljenja i ideja,

— aktivno se uključiti u proces učenja,

— s uvažavanjem slušati raznovrsna mišljenja,

— biti spremni izraziti svoj stav, ali isto tako i suzdržati se od njega.

Model u kojem je to moguće ostvariti je okvirna struktura, takozvana ERR struktura (*E-evocation; R-realization of meaning, R-reflection*).

ERR struktura

ERR struktura je djelotvoran obrazovni proces u kome kroz evokaciju, razumijevanje značenja i refleksiju, primjenom strategije aktivnog učenja, učenik uči na vlastitom iskustvu, razumije naučeno i svojim riječima, u novim situacijama, primjenjuje naučeno (Steele i dr., 2001: 17).

Evokacija (*evocation*) je uvodni dio časa koji ima za cilj da se učenici aktivno prisjete svega što znaju o datoj temi, da se aktivno uključe u proces učenja, da se podstakne motivacija i interesovanje kod učenika, da se naznači šta će se raditi u sljedećem dijelu časa i da se utvrdi svrha istraživanja teme.

Razumijevanje značenja (*realization of meaning*) je glavni dio časa koji se tiče upoznavanja sa novim informacijama ili idejama. Cilj ovog dijela časa je održati aktivnost, interesovanje i polet učenika postignut u etapi evokacije, održati uključenost i samopraćenje razumijevanja svih učenika i podržati pokušaje učenika da prate svoje razumijevanje.

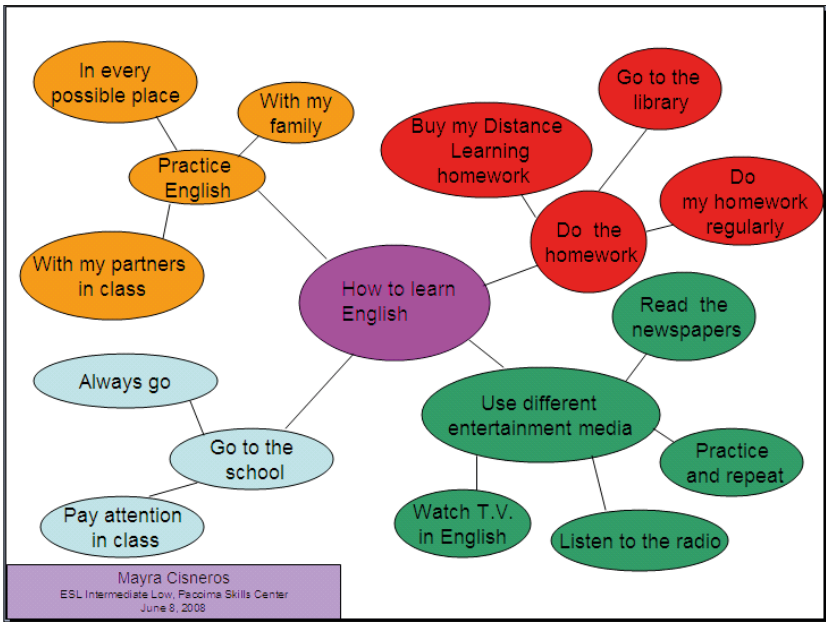
Refleksija (*reflection*) je završni dio časa koji ima nekoliko vrlo važnih ciljeva: povezati „staro” i „novo” znanje i na taj način obezbijediti trajno učenje, vlastitim riječima izražavati nove informacije, uporedo proširivati rječnik učenika i tako omogućiti aktivnu razmjenu ideja među učenicima.

Za svaku od ovih etapa nastavnik može da koristi brojne pristupačne metode u skladu s ciljevima i sadržajima učenja, vlastitim iskustvom, iskustvom učenika, ali i raspoloživim vremenom koje većina nastavnika navodi kao jedan od većih problema u realizaciji nastave.

Nastavne metode u savremenoj učionici

Grozdovi (*clustering*) su nastavna metoda koja podstiče učenike da slobodno i otvoreno razmišljaju o nekoj temi (Steele i dr., 2001: 51). To je nelinearna metoda asociiranja koja je preporučljiva za manje grupe. Ova metoda ima za cilj sistematizaciju znanja o nekom zadatom pojmu, povezati ga s drugim pojmovima iz oblasti koja se predaje, iz nekog drugog nastavnog predmeta ili iz realnog svijeta koji nas okružuje slijedeći vlastiti tok misli. Postupak izrade grozdova naziva se *brainwriting*, a podrazumijeva sljedeće aktivnosti:

- napisati ključnu riječ, pojam ili frazu na sredinu papira ili table,
- učenici oko zadatog pojma zapisuju riječi ili fraze koje ih asociiraju na zadatu temu,



Slika 1. Primjer grozda kao nastavne metode

- pritom povezuju sve pojmove koji su u bilo kakvoj vezi,
- novi pojmovi se dopisuju sve dok ne istekne vrijeme ili ponestane ideja,
- korisno je nakon individualnih radova napraviti analizu ili zajednički grozd na tabli (slika br. 1).

Oluja ideja ili *brainstorming* je metoda vrlo popularna i izvan ERR strukture. To je tehnika kreativnog generalizovanja velikog broja ideja u kratkom vremenu (Matijević, 1999: 499). Nastavnik treba da omogući takvo radno okruženje koje podstiče učenike da slobodno iznose ideje za rješavanje nekog problema pri čemu se ničija ideja u početku ne smije kritikovati. Ova tehnika (slika br. 2) može se



Slika 2. Primjer oluje ideja kao nastavne metode

primjenjivati u cijelom odjeljenju, grupno ili u paru. Ideje se obično zapisuju, nakon čega slijedi njihovo vrednovanje.

Hayes (1989) u svom djelu *The Complete Problem Solver* predstavlja sistem učenja koji nosi naziv **M. U. R. D. E. R.** prema početnim slovima riječi *Mood* (atmosfera), *Understand* (razumjeti), *Recall* (podsjetiti se), *Digest* (razložiti), *Expand* (proširiti), *Review* (preispitati). Prema ovom sistemu neophodni uslovi za učenje su:

Kreiranje pozitivne atmosphere, što znači da je potrebno odabrati odgovarajuće vrijeme za učenje, pogodno okruženje kao i raspoloženje.

Učenje sa razumijevanjem — ako se, prilikom učenja, nešto ne uspije razumjeti potpuno, važno je da se to označi posebno i da se kasnije opet vrati na taj dio materijala. Ako postoje opet teškoće da se shvati to gradivo, potrebno je potražiti pomoć od nekog kolege ili nekoga ko je stručniji u toj oblasti.

Podsjećanje na pređeno gradivo — od velikog značaja je, da se nakon zavšetka gradiva, napravi „presjek” šta se sve naučilo i vlastitim riječima prepričati ono što je upravo pređeno — ovo je odlična strategija da se otkrije gdje „škripi” i usmjeri veća pažnju na te djelove.

Gradivo se mora razložiti — Ako se čini da ima mnogo gradiva, ono se može podijeliti na više manjih cjelina i obrađivati dio po dio.

Proces učenja je neophodno proširiti — u petom koraku, treba postaviti tri tipa pitanja koja se odnose na materijal koji se uči:

— Kad biste mogli da razgovarate sa autorom udžbenika, koja pitanja biste mu postavili, šta je to što biste mu zamjerali ili šta biste kritikovali?

— Kako biste mogli da primijenite ovaj materijal na ono što vas zanima?

— Kako biste mogli da učinite ove informacije zanimljivim i razumljivim za druge učenike?

Preispitivanje dosadašnjeg rada — dobro je uvijek ponoviti materijal koji je prethodno naučen i podsjetiti koje su strategije pomogle da se razumiju ili zapamte informacije i primijeniti ih u budućem učenju.

Zaključak

Motivacija kao vrlo jak faktor ima presudan uticaj na uspješnost učenja i nastave. Motivisanost je uslov za istrajnost u radu, upornost i bez nje nije moguće dostizati cilj nastave. Nastava kao složena djelatnost može se organizovati tako da se učenici motivišu. Ono što nastavnici stranih jezika uvijek „imaju” u učionici odmah na samom početku nastave, jeste znatiželja koja je naročito intenzivna kod učenika pogotovo mladih uzrasta i koju treba neprestano podsticati i njegovati uvođenjem važnih elemenata iz kulture i drugih oblasti koje su bliske i interesantne učenicima. Sa druge strane, razvoj kritičkog mišljenja, kako smo zaključili, utiče ne samo na efektivnije i bolje učenje jezika, već i na dugoročno pamćenje koje je u direktnoj

vezi sa motivacijom, ali i na što bolju atmosferu u učionici. Uz posebno planiranu nastavu i usaglašene ciljeve, aktivnosti i ishode učenja, neophodno je raditi na razumijevanju i uviđanju svrsishodnosti izučavanja određenog kursa ili predmeta u okviru studijskog ili nastavnog programa, kao i određene jedinice u okviru predmeta (Entwistle, 2000: 8). Ovaj aspekt doprinosi održavanju ili sticanju motivacije, ili, u najgorem slučaju, sprečava stvaranje negativnih stavova učenika prema predmetu. Ciljevi postavljeni na ovaj način mogu značajno uticati na kvalitet nastavnog procesa, a najviše na kvalitet ishoda učenja na predmetima i na cjelokupnim studijama trebalo bi da budu motiv svim nastavnicima kojima je posao stvaranje mladih stručnih obrazovanih lica koji se spremaju da uplove u svoje profesionalne vode.

Literatura

- Boumová, V. (2008). *Traditional vs. Modern Teaching Methods: Advantages and Disadvantages of Each*; Master's Diploma Thesis, Supervisor: Matthew Nicholls, B. Sc., 10–35
- Csizér, K. i Z. Dörnyei (2005). The Internal Structure of Language Learning Motivation and Its Relationship with Language Choice and Learning Effort. *The Modern Language Journal* 89, 19–36
- Cheng, H. F., & Dörnyei, Z. (2007). The Use of motivational strategies in language instruction: The case of EFL Teaching in Taiwan. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 1(1), 153–174
- Dewey, J. (1982). *How We Think*. Lexington, Mass: Heath
- Dörnyei, Z. (2001). *Teaching and researching motivation*. Harlow, England: Pearson Education
- Entwistle, N. (2000). Promoting deep learning through teaching and assessment: conceptual frameworks and educational contexts. Rad prezentovan na TLRP Konferenciji, Leicester, u novembru, 2000. Dostupan na: <http://www.tlrp.org/pub/acadpub/Entwistle2000.pdf>. Preuzeto 22. 11. 2022. godine.
- Gardner, R. C. (2002). Integrative Motivation and Second Language Acquisition. *SLTCC Technical Report*. University of Hawai Press, 1–19
- Gardner, R. C. (1985). *Social Psychology and Second Language Learning, The Role of Attitudes and Motivation*. London: Edward Arnold.
- Gardner, R. C. i W. E. Lambert (1972). *Attitudes and Motivation in Second Language Learning*. Newbury House: Rowley
- Hayes, John R. (1989). *The Complete Problem Solver*. Lawrence Erlbaum Publishers: Hillsdale, NJ
- Higgins, E. T. (1996). Self-discrepancy: A theory relating self and affect. *Psychological Review*, 94(3): 319–340
- Julkunen, K. (2002). Situation and Task Specific Motivation in Foreign Language Learning. *SLTCC Technical Report*. University of Hawai Press, 29–43
- Matijević, M. (1999). „Didaktika i obrazovna tehnologija”, u: Mijatović, Antun (ur.). *Osnove suvremene pedagogije*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 487–510.
- Morgan, G., and Ramirez, R. (1984). Action learning: A holographic metaphor for guiding social change. *Human Relation*, 37, 1–28.

- Noels, K. A. (2002). New Orientations in Language Learning Motivation: Towards a model of intrinsic, extrinsic, and integrative orientations and motivation. *SLTCC Technical Report*. University of Hawai Press, 43–69.
- Steele, Jeannie L.; Meredith, Kurtis S.; Temple, Charles; Walter, Scott (2001). *Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje: Okvirni sustav kritičkog mišljenja u cjelini nastavnog programa, vodič kroz projekt I*. Zagreb: Forum za slobodu odgoja.
- Trškan, D. (2006). Motivacijske tehnike u nastavi. *Povijest u nastavi*, 7, 19–28.
- Ur, P. (2009). *A Course in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press

Dragica Žugić

MOTIVATION STRATEGIES AND METHODS OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

The process of learning a foreign language is influenced by various factors, including those representing the area of individual differences. In addition to cognitive factors (language talent, optimal age for learning SL, etc.), affective factors influence language acquisition in interaction with the context in which the language is learned. This paper aims to familiarize foreign language teachers with the latest research on the concept of motivation and how using motivational strategies and various teaching methods to encourage the development of critical thinking can enable students to acquire language and language content more easily, interestingly, and successfully. Faced with a new concept of teaching due to the rapid development of technological achievements, it is noticed that the traditional way of learning and teaching languages, where „drilling grammar” is the most frequent teaching activity in classes, is still not the only possible and the only most successful one. What is offered to students through the school system of learning foreign languages is in some way overcome in both methodological and technological terms, and that type of teaching should be easily replaced by introducing new models and methods for the development of critical thinking, which directly affects students’ motivation and the success of the teaching process.

Key words: foreign language teaching, motivation, strategies, critical thinking, ERR structure

Kako je nastajao „Grad teatar — Theatre City Budva”

Studija slučaja jednog kulturno-umjetničkog festivala

Ljetnji festival Grad teatar smatra se danas jednim od najznačajnijih festivala u regionu i značajnim segmentom kulturnog identiteta grada Budve. Nastao u jednom socijalističkom sistemu prije 36 godina, festival je proteklih decenija ostavio značajan trag na kulturnoj i umjetničkoj sceni regiona. Cilj rada je da osvjetli pomalo grozničavi proces nastanka festivala, period od godinu dana prije festivala i prve tri festivalske godine. Ukazuje na preliminarne ideje, platformu i aktivnosti pokretača i osnivača festivala, značaj i ulogu personalne konfiguracije u pokretanju velikih društvenih projekata i konfiguraciju interesa učesnika-partnera u procesu nastanka. Rad osvjetljava formiranje institucionalnog okvira za realizaciju festivala, tehnike kojima su se služili osnivači u pridobijanju podrške javnosti i ključne momente u etabliranju festivala.

Ključne riječi: Grad teatar, Theatre City, Budva, festival, event, branding destinacije

I Uvod

Već 35 godina, od 1. jula 1987. godine, u Budvi se tokom jula i augusta održava veliki multimedijalni festival Grad teatar — Theatre City Budva. Programom dvomjesečnog festivala dominiraju pozorišne predstave, književni programi kroz formu dijaloga pisaca i publike na Trgu pjesnika, koncerti klasične muzike i likovne izložbe. Dio predstava se, zajedno sa drugim pozorišnim kućama — uglavnom iz Srbije — produkuje specijalno za festival i na njemu premijerno izvodi. Do sada je realizovano 68 produkcija. Stvoren u socijalističkoj Jugoslaviji, festival je preživio raspad države u kojoj je nastao, turobne i ekonomski kataklizmične devedesete godine prošlog vijeka i našao svoju poziciju na kulturnoj sceni savremene Crne Gore i regiona.

Festival je započeo kao projekat isporučenog paketa pozorišnih predstava i koncerata jednog reditelja i narodnog pozorišta, da bi ga potom preuzela lokalna radna organizacija Kulturno-informativni centar Budva i, konačno, isključivo festivalu posvećena organizacija, Javna ustanova Grad teatar.

* Velibor Zolak, Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za kulturu i turizam, velibor.zolak@udg.edu.me

S obzirom na različita, vrlo često i sporna tumačenja njegovog nastanka, posebno vezivanje njegovog nastanka za volju jednog pozorišnog preduzetnika i reditelja, u ovom radu ćemo dati drugačiji i širi pogled na nastanak projekta koji je proteklih decenija postao neodvojivi dio kulturnog bića i identiteta Budve.

II Teorijski okvir kreiranja festivala

Pitanje formiranja, kreiranja odnosno osnivanja **kulturno-umjetničkih festivala** nije se iskristalisalo kao posebna oblast naučnih studija. Kulturno-umjetnički festivali se uobičajeno razmatraju u okviru disciplina menadžment za kulturu i umjetnost, projekt menadžment, ivent studije, ivent menadžment i marketing, ivent i kulturni turizam i branding mjesta i destinacija. Zbog same prirode stvari, nastajanja-stvaranja novog festivala, čini nam se da tema treba da bude tretirana i u okviru studija inovacija i preduzetništva i studija kreativnosti. Jer je svaki uspješan festival određena inovacija, nova ideja i kreativni čin. Stvaranje novih veza iz ranije nepovezanih stvari.

Opšte studije menadžmenta uobičajeno u prvi plan izvlače osnovne funkcije menadžmenta i detaljno ih elaboriraju. Daniel A. Wren i Dan Voich definišu menadžment kao „aktivnost kojom se vrše određene funkcije sa ciljem da se na efikasan način obezbede, rasporede i iskoriste ljudski naponi i fizički resursi kako bi se postigao neki cilj”. Funkcije koje se realizuju, prema ovim ali i skoro svim ostalim autorima, su planiranje, organizovanje, kadrovska politika odnosno human resource management, vođenje i kontrolisanje. Nešto kasnije, u odjeljku „Sposobnosti za menadžerski nivo”, autori pored tehničke i menadžerske sposobnosti akcentuju konceptualnu sposobnost koja je za kreiranje festivala i drugih ivenata jedna od ključnih sposobnosti: „Ovo je sposobnost da se različiti delovi neke situacije zamisle u odgovarajućem odnosu kako bi se videla celina... Podrazumeva sposobnost da se osete promene u okruženju...”

Studije **kulturnog i umjetničkog menadžmenta** uvodeći pojam kulture i umjetnosti u prostor naučnog razmatranja uvodi i jedan zaseban, hipersenzibilan, kretivan i pun nepoznanica svijet i čini se limitira primjenu naučnih i racionalnih principa upravljanja, ali i limitira spoznaju tog svijeta. „Široko polje kulture — kako naglašava Đuro Šušnjić — obuhvata kako svesne (nauka, filozofija, tehnika), tako i nesvesne elemente (navike, religiozno i estetsko iskustvo), koji zajedno čine suštinu pojma kulture. Jer srce oseća više no što razum može da razume”. Pored onog što je u kulturi „racionalno, svesno, logično, opredmećeno, institucionalizovano”, postoji i ono što je „nesvesno, podsvesno i predsvesno, što nije dobilo vidljiv oblik, što nije organizovano i institucionalizovano”. Ovo dvostruko biće kulture, racionalno i emocionalno, upozorava na granice kulturnog menadžmenta i ograničenu vrijednost njegovih saznanja.

Umjetnost, kao oblast ljudskog iskustva koje se izražava u estetskim formama i obraća čulima, posebno zbog korišćenja simbola koji su umjetnički višeznačni, skoro da je na granici sukoba sa sistematskim radom, planiranjem, organizovanjem, vođenjem i kontrolom, odnosno osnovnim principima menadžmenta. „Za razliku od naučnog, umetničko mišljenje je predstavno, simbolično i nediskurzivno i zato je put do istine zaobilazan.”

Iako kulturni i umjetnički menadžment jednako obuhvataju i komercijalne i lijepe umjetnosti, u svakoj analizi, posebno analizi nastajanja novih festivala, neophodno je zbog različitosti svrhe i uticaja ovih festivala permanentno praviti distinkciju između njih. Ne zato što su lijepe umjetnosti u najvećem stepenu individualni kreativni proces, već zbog njihove fundamentalne uloge širenja i formiranja novih društvenih vrijednosti, za razliku od komercijalnih umjetnosti koje polaze od onoga što želi publika i na osnovu toga stvaraju svoja djela: „Umetnici u svom delu odražavaju svoje viđenje stvarnosti nudeći nove vizije i kognitivne skupove koji se na nju odnose... Krajnji rezultat može biti da umetnost kao *avangardna* snaga može da služi kao katalizator društvenih promena”.

Komercijalna umjetnost „koristi postojeće nivoe potreba, dok lepe umjetnosti obogaćuju potrebe, dodajući nove nivoe onima koji već postoje”. I to je — uticaj koji umjetnost ima na čovjeka — ključna tačka razlikovanja komercijalnih i lijepih umjetnosti.

Ivent studije uočavaju specifičnost kulture i umjetnosti i u tipologiji ivenata, između ostalih, kao posebne tipove izdvajaju kulturne proslave, festivale, karnevale, *heritage commemorations*, parade i procesije, umjetnosti i zabavu (*arts and entertainment*), izvođačke umjetnosti, književnost i vizuelne umjetnosti. Donald Getz u Event studijama preferira jednostavnu definiciju festivala kao „tematskih javnih proslava”, iako je svjestan da ona ne odgovara bogatstvu i različitosti značenja koja se vezuju za festivale. Ovakva definicija, valja napomenuti, još manje odgovara značenjima koja su osnivači pridavali formiranju festivala Grad teatar sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka.

Temeljni, ključni fenomen ivent studija je (planirano) ivent iskustvo, doživljaj i značenja koja su povezana sa njime. Izdvajajući tri dimenzije iskustva odnosno doživljaja — konativnu, kognitivnu i afektivnu — Getz, oslanjajući se na radove niza autora (Arnold Van Gennep, O’Sullivan i Spangler, Pine i Gilmore, Turner, Falassi, Hover i van Mierlo i Csikszentmihaly), razotkriva suštinu uspješnih ivenata. Iventi, poput rituala tranzicije, imaju preliminalnu fazu (odvajanje od normalnog), liminalnu fazu (prelazak u drugi oblik bivstvovanja) i postliminalnu fazu, ponovno uključenje u svakodnevni život. Iskustvo iventa je vrijeme izvan redovnog vremena (*time out of ordinary time*) na specijalnom mjestu, programirano i dizajnirano tako da nosi iznenađenje i kao najviši cilj ostvari transformaciju pojedinca. Važno je naglasiti da nije svako iskustvo, doživljaj transformišući i da se mogu razlučiti tri nivoa doživljaja/iskustva:

1. Osnovno iskustvo — emocionalna reakcija na stimulus, ipak nedovoljno snažna da dugo ostane u pamćenju,
2. Nezaboravno — emocija se može kasnije prizvati i
3. Transformaciono iskustvo — trajna promjena u stavu ili ponašanju.

Intenzivna stimulacija, visokoemocionalno i nezaboravno iskustvo nužno ne transformiše pojedinca. Iskustva, doživljaji često pojačavaju postojeće vrijednosti i stavove i ne provociraju nas ili predstavljaju mogućnost učenja i razvoja.

Svaki ivenat treba da obezbijedi i (1) generičko i (2) specifično ivenat iskustvo. Generičko iskustvo je ono koje se može desiti na bilo kojem ivenatu i ima više veze sa individualnim stanjem svijesti i posebnim okolnostima nego sa temom ivenata, programom ili postavkom (*setting*) događaja. Mnogi događaji se posjećuju zbog generičkih personalnih benefita, zabave i razonode i generičkih socijalnih motiva — druženja sa porodicom i prijateljima i osjećaja pripadanja i djeljenja. Specifično kulturno iskustvo se tiče traženja znanja, učenja i razumijevanja nečeg novog, u umjetničkim ivenatima ono se odnosi na estetsko iskustvo, istraživanje i osjećaj otkrića.

Ivenat iskustvo može nam značiti malo, predstavljati prolaznu zabavu, ali duboko transformišuće iskustvo. Zato ivenat mora imati značenje od važnosti ili važno značenje za učesnika, u protivnom posjetilac neće doći. Ivenati bez socijalnog, kulturnog i ekonomskog značenja osuđeni su na neuspjeh.

Naravno da je personalno značenje koje je direktno povezano sa personalnim potrebama temelj skupa značenja koji se pridaje ivenatu. Personalni benefiti i značenja mogu uključiti bilo koja od sljedećih: *communitas*, poštovanje, učenje, prosvjećenje, samoostvarivanje, transformacija, postignuće i uspjeh, kreativnost i inovacija, ostvarivanje odgovornosti, sigurnost, ljepota, sloboda, itd.

Imajući u vidu navedene discipline u kojima se tretiraju ivenati i festivali, čini se da ivenat studije najviše mogu doprinijeti prodoru u sagledavanju „formule” stvaranja uspješnih kulturnih i umjetničkih festivala.

Ivenat marketing, samim svojim utemeljenjem, postavlja događaje, sportske, kulturne, umjetničke i druge, u funkciju nečeg izvan njih. Događaji treba da pospješe poznatost, prihvatanje ili razvoj emocija prema brendu, poboljšaju prodaju robe, usluga ili mjesta. Ovakva pozicija ivenata, kulturno-umjetničkog festivala, lako otvara prostor za komodifikovani pristup kulturnim festivalima i nedostatak autentičnosti. Kulturno-umjetnički festival, međutim, uspješno vrši funkciju promocije onoga izvan njega samo ako uspješno ostvaruje svoj unutrašnji, umjetnički cilj. I što je uspješniji u kreaciji vrhunskog estetskog iskustva, uspješniji je i u svojoj izvedenoj marketinškoj funkciji.

„Tu je moć i velika marketing snaga događaja: (1) izazivaju veliku pažnju medija i javnosti, (2) razvijaju bliske odnose i (3) pozitivne emocije kod potrošača („sviđa mi se,“), razvijaju pozitivne vibracije u profesionalnoj i političkoj javnosti. Ne ostaju na saznavnom nivou

svjesti, već su afektivni, ulaze u emotivni sklop ličnosti i zato su — u usporedbi sa oglasima i televizijskim spotovima — neuporedivo snažniji, trajniji i pamtljiviji. Dakako, govorimo o uspješnim događajima — eventima iza kojih stoji kreativna ideja, snažan koncept, čista poruka, dobra priprema i besprekorna realizacija. Loše koncipiran i realizovan event, s druge strane, lako postaje predmet podsmjeha.

Iako su dio tržišnih komunikacija, dobro osmišljeni i realizovani eventi postaju dio news (novinskih) komunikacija. Prestaju da budu marketing i postaju vijest jer u sebi nose neku novost, neku različitost, neki poseban značaj, nešto što izaziva svjesnu ili podsvesnu pažnju, okuplja ljude, budi znatiželju, aktivira emocije i(li) estetske mehanizme kod čovjeka. U zavisnosti od kreativne snage ideje i vrhunske egzekucije. O njima se priča, zauzimaju se stavovi, formiraju se emocije, komentarišu se.”

Promjena pozicije kulture u društvu koja se dešava zadnje dvije-tri decenije, sve veće oslanjanje na kulturu kao na generator ekonomskog razvoja i pretvaranje kulture u sredstvo marketinga gradova otvorila je izrazito veliki interes za proučavanje kulturnih manifestacija i festivala. Kulturni i umjetnički festivali se, izgleda, danas najviše koriste i proučavaju u oblastima **brandinga mjesta i turizma**, posebno ivenat i kulturnog turizma.

„Posljednjih godina, kultura je u gradovima dobila novo, instrumentalno značenje. Ona sada predstavlja ideje i prakse, mjesta i simbole onoga što se naziva „simbolička ekonomija”, tj. proces kojim se bogatstvo stvara iz kulturnih aktivnosti, uključujući slikarstvo, muziku, ples, rukotvorine, muzeje, izložbe, sport i dizajn u raznim oblastima”.

Dok su se u prošlosti gradovi nadmetali u privlačenju kompanija nudeći im izuzetne uslove za proizvodnju, „danas se nadmeću u razvijanje kulturnih i kreativnih resursa, kako bi kreativnu klasu privukli kulturnom produkcijom pomoću koje se gradi imidž određene sredine, tj. simbolička obilježja grada koja su od vitalnog interesa za uspešnu konkurentnost”.

Sve veći broj gradova i destinacija kreira ivenate i kulturne i umjetničke festivale sa nizom različitih ciljeva. Iako mogu biti usmjereni na jačanje i izgradnju zajednice, urbanu obnovu, kulturni razvoj i njegovanje nacionalnog identiteta, najveći broj ivenata ove vrste kreira se zbog turizma.

Destinacije razvijaju, omogućavaju i promovišu ivenate svih vrsta da bi postigle sljedeće ciljeve: privukle goste (posebno van sezone), pokrenule urbanu obnovu, poboljšale infrastrukturu i turističke kapacitete, razvile pozitivan imidž destinacije, doprinijele generalnom marketingu mjesta (*place marketing*) i animirale odnosno oživjele specifičnu atrakciju ili oblast.

Izbor vrste ivenata kojima će destinacija biti domaćin jedno je od najvažnijih pitanja i traži usvajanje strateškog pristupa ivenat turizmu. Strateški pristup podrazumijeva „analizu jedinstvenih geografskih,

ekonomskih, političkih i socijalnih karakteristika zemlje koja treba da pomogne da se identifikuju tipovi ivenata koji bi se mogli targetirati”

Prilikom planiranja razvoja ivent turizma destinacije bi trebalo da razmotre pet generičkih pitanja: sezonalnost, strateško uklapanje tipa ivenata u destinaciju domaćina, razvoj ivent industrije (ekspertize, kompetencija i profesionalizam lokalnih ivent organizatora), način finansiranje ivenata i saradnju ključnih stejkholdera.

III kulturna manifestacija u nastajanju

Idejna polazišta

Aktivnost na samom formiranju Festivala Grad teatar Budva počela je oficijelno u julu 1986. godine, kao rezultat želje manje grupe mladih ljudi u Budvi da svoj usporeni turistički grad pretvore u veliki grad, „grad utopije, grad otvorenih kreativnih mogućnosti, grad umjetnosti, filozofije i kreacije”, kako su govorili.

Istorija, čini se, svjedoči da kontinuirani susreti i intenzivna druženja kulturno senzibilnih, intelektualno snažnih, akciono sposobnih i politički uticajnih ljudi, lako mogu da se pretvore u temelje manje ili više uspješnih velikih društvenih projekata, kulturnih ili političkih.

Dvije-tri godine prije početka festivala, u beskrajnim diskusijama, sazrijevala je u ovoj grupi, intelektualno-političkom kružoku, misao i potreba da se uradi nešto značajno za svoj grad, da se on promijeni, da se kreira nešto veliko što bi Budvu pretvorilo u središte intelektualnih, kulturnih i umjetničkih zbivanja i promijenilo život u njoj. U početku se nije znalo tačno šta, ali se krenulo u razmišljanje, predlaganje i planiranje.

Iako za nastanak neke značajne ideje, projekta ili stvari nije toliko bitna lična motivacija pokretača, ovdje treba primijetiti da su motivi inicijatora bili prilično lokalpatriotski. Mladim, obrazovanim, „misljećim i filozofičnim”, energičnim ljudima, na početku radne karijere, Budva je — kako su je oni vidjeli — bila prilično dosadna i duhom uska, ali nisu htjeli da idu u svijet, već da ‘svijet dovedu u svoj grad’.

Budva je 1984, 1985. i 1986. godine bila malo i uspavano turističko mjesto, a njegovo srce i istorijski centar, Stari grad, bio je pust, nenastanjen, okružen visokom građevinskom ogradom i odsječen od ostatka grada. Bio je u procesu obnove od posljedica katastrofalnog zemljotresa 1979. godine, a glavni izvođač radova, što će se kasnije pokazati značajnim, bilo je preduzeće „Integral” iz Subotice. Proces obnove se privodio kraju i Budva je skoro treperila iščekujući dan da Stari grad otvori svoje kapije.

Potpuno svjesni ambijenta u kojem su se nalazili, svjesni i da se u javnost ne može izaći sa parolom „hoćemo svijet”, inicijatori procesa traže put kojim će pokrenuti i usmjeriti grad u pravcu vizije koju su imali. U tom trenutku oni nemaju jasnu i razrađenu ideju, znanja, niti organizacionih sposobnosti da samostalno kreiraju veliki projekat

koji bi iskazana i naslućena htijenja pretvorio u stvarnost — traži se ideja, projekat, nosilac.

Ljubiša Ristić, tada već slavni pozorišni reditelj, sa novoformiranim festivalima u najudaljenijem kutku Vojvodine, sa enormnim publicitetom koji je stvarao i slavnim glumcima i rediteljima koje je okupljao učinio se kao sasvim pogodan izbor. Ristić je 1985. postao direktor Narodnog pozorišta u Subotici i već 1986. pokrenuo YU fest i Šekspir fest, *ambijentalni* (za Budvu veoma značajna činjenica) teatarski festival na Paliću, koji je predstavljao avangardu i posebnu vrijednost na jugoslovenskoj kulturnoj sceni.

Personalni raspored

Ključne aktivnosti na formiranju festivala u, nazovimo je, nultoj, 1986 /1987. godini vodi predsjednik Izvršnog odbora Skupštine opštine Budva, prati ga, asistira, koriguje, kritikuje izvršni sekretar OK SK Budva. Pridružuje im se i sekretar opštinskog SIZ-a nauke i kulture. Sekretar SIZ-a kulture je tada bio čovjek pred penzijom, što je značajna činjenica, jer ljudi pred penzijom otvore svoj duh i ponovo stiču mladalačku hrabrost hoda u nepoznato, budući da tada nemaju šta da izgube.

Predsjednik Izvršnog odbora Skupštine opštine Budva 1986. godine je idejni tvorac projekta „traganja za smisaonijim življenjem i utopijskom komunikacijom”, ‘generalni direktor’ ideje, njene političke prihvatljivosti i razgovora i pregovora koji će uslijediti sa predsjednikom opštine Subotica i direktorom Narodnog pozorišta Subotica.

Stručno-politički radnik koji krajem 1986. postaje izvršni sekretar Opštinskog komiteta Saveza komunista Budve, idejni je kritičar i ‘zamjenik generalnog direktora’ ideje.

Preliminarne aktivnosti

Od jula 1986. do proljeća 1987. održavaju se četiri sastanka sa direktorom Narodnog pozorišta Subotica i dva razgovora sa političkim rukovodstvom Subotice. Sa ciljem formiranja festivala priprema se sporazum o dugoročnoj kulturno-privrednoj saradnji gradova Budve i Subotice i potpisuje ugovor o održavanju festivala između Opštinskog SIZ-a za nauku i kulturu Budva i Narodnog pozorišta u Subotici. Ovim ugovorom Budva postaje domaćin već postojećeg YU festa, koji za Budvu dobija ime Grad teatar — Theatre City i kojeg u potpunosti, po ugovoru, realizuje direktor i ekipa Narodnog pozorišta Subotica, koja broji 120 ljudi. Pored (1) ljetnjeg festivala, planiraju se (2) Škola, internacionalne studije scenskih umjetnosti i (3) Fondacija Grad teatar Budva. Direktor Festivala biće Ljubiša Ristić, umjetnički direktor Rade Šerbedžija. Školom će rukovoditi Rade Šerbedžija, dr Dragan Klaić, Nada Kokotović i Ljubiša Ristić, a Fondacijom Ljubiša Ristić.

„Festivalske predstave će se održati u Starom gradu (moćuća je disperzija na Sveti Stefan i Petrovac) na prostorima ispred i u crkvi Santa-Maria in Punta, ispred crkve sv. Trojice, ispred i u Citadeli, na trgu kod SDK (danas Trg pjesnika — *primjedba VZ*) i drugim prostorima koji se budu mogli osposobiti. Za nesmetano odvijanje Festivala neophodno je oživjeti i osposobiti glavnu ulicu od ulaza do Citadele (popločati, postaviti javnu rasvjetu i otvoriti što veći broj lokala — sa svojinskog stanovišta mogućće je otvoriti 11 lokala koji su u društvenoj svojini), po mogućnosti i neku poprečnu. Realizacija ovog cilja do 1. jula 1987. (dana otvaranja Festivala) pretpostavlja izuzetnu dinamiku aktivnosti građevinske operative (RO „Stari grad” i „Integral,”) i ugostiteljsko-trgovačkih organizacija (OO-UR „Avala”, „Jadran trgovina” i dr.) koje raspolazu poslovnim prostorima, kao i sedmično sumiranje izvršenih zadataka na nivou opštinskog rukovodstva radi premošćavanja problema koji će se javljati.

U toku dvomjesečnog trajanja FEST-a potrebno je obezbijediti prosječno 70 ležajeva i menija dnevno za glumačko-orkestarsko-tehnički aparat, s tim što će se u zavisnosti od programa, broj kretati od 40 ljudi minimum do 140 maksimum. Prva ekipa od 15-ak ljudi stići će već u aprilu i voditi organizacione, tehničke i propagandne aktivnosti do početka Festivala”.

Opredjeljenje da potpisnik ugovora bude SIZ nauke i kulture, a ne Kulturni centar Budva, kako bi se moglo očekivati, ne leži samo u potrebi podizanja ovih aktivnosti na veći nivo opštosti, već i u potrebi da se izbjegne opstrukcija od strane tadašnjeg direktora Kulturnog centra koji je takođe bio član Saveza komunista, ali je smatran „ostatkom starih, još uvijek neporaženih snaga”.

Priprema institucionalnog okvira

Svjesni da podrška javnosti — koja je pridobijana svakodnevnim političkim aktivnostima i serijom sastanaka onoga što se tada nazivalo ‘privredni i politički aktiv’ — neće biti dovoljna, jer bez snažnog institucionalnog okvira projekat ne može opstati, inicijatori krajem 1986, pola godine prije početka prvog festivala, pokreću reorganizaciju kulturnih djelatnosti Budve:

„Polazeći od Zaključaka Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore o stanju i problemima razvoja kulture, kao i stavovima Opštinskog komiteta SK Budva o aktuelnim pitanjima u oblasti kulture u Opštini Budva, Izvršni odbor Skupštine opštine i Izvršni odbor SIZ-a kulture i nauke formirali su zajedničku komisiju sa zadatkom da izrade idejni projekat razvoja, organizacije i finansiranja djelatnosti kulture u Opštini Budva.”

Sa projektom reorganizacije kulture, pokreće se i projekat formiranja radio stanice, jer se smatralo da je podrška javnog mnjenja od izuzetne važnosti:

„Polazeći od stava da je sistem javnog informisanja jedan od podistema globalnog društvenog sistema, koji svojim funkcionisanjem (prikupljanjem, uobličavanjem, emitovanjem i razmjennom poruka) opslužuje i integriše sve podsysteme (ekonomski, politički, kulturni i dr.) u globalni društveni sistem, omogućavajući proces ukupne društvene reprodukcije, Opštinska konferencija SSRN Budva ovim Elaboratom utvrđuje potrebu i opravdanost formiranja radio-difuzne organizacije kao ključnog elementa sistema javnog informisanja u Opštini.”

Uviđajući da će festival i reorganizacija kulturnih djelatnosti ostati na staklenim nogama ukoliko iza njega ne stane turistička privreda — tada, u socijalističkoj Budvi, gotovo svedena na dva velika preduzeća, „Montenegroturist” (hotelijerstvo) i „Montenegro Expres” (agencijski poslovi) — inicijatori cijeli kulturni projekat „pakuju” u turističku „oblandu”, što se na kraju i pokazalo ispravnim. Zato projekat reorganizacije kulture i svi javni nastupi inicijatora na prvo mjesto ističu turizam, „ovo radimo zbog turizma i turističke privrede” — tako su govorili. O ovome svjedoči i navedeni Idejni projekat:

„Opredjeljenje društveno-političke zajednice da razvoj kulture svrsta u prioritete razvoja u narednom periodu ne polazi samo od potrebe rasta i promjene kulturnih standarda stanovništva već, prije svega, od činjenice da je kultura (kulturni proizvod) u konkretnom društvenom kontekstu sastavni i mas medijski najatraktivniji dio turističkog proizvoda i izuzetno značajna poluga ekonomskog (turističkog) razvoja.

Stavljanje kulturne ponude u funkciju turističke ne znači, međutim, prilagođavanje kulturnog proizvoda kulturnim aspiracijama postojeće turističke klijentele već — upravo obrnuto — formiranje atraktivnog i ekskluzivnog kulturnog proizvoda koji će postati fundament redefinicije turističkog proizvoda a time i turističkog ‘imidža’ Budve. Formalno funkcionalistički pristup kulturnim djelatnostima („stavljanje u funkciju turizma”) sa svojim turističkim konsekvencama (...) i svojim društvenim, ekonomskim i kadrovskim pretpostavkama (podrška cijele društveno-političke zajednice ovakvom trendu i usmjerenju, sa znatnim materijalnim i finansijskim ulaganjima u isti i privlačenjem društvene grupe kulturnih stvaralaca i inicijatora u Budvu) rezultiraće izrazitim razvojem kulturne sfere i kulturnog bića zajednice.

Okretanje turizma ka kulturnoj sferi kao mediju svog oplemenjavanja i identiteta nužno podrazumijeva i transcendentiju ‘kulturnog larpurlartizma’, etablirane kolektivne svijesti

kulturnih radnika o tržišnoj indiferentnosti proizvoda njihovog rada i elitističkog poimanja kulturne kreacije kao kreacije ‘po sebi i za sebe’

Malo duži citat iz projekta je neophodan jer se iz njega sagledava da ekspanzija Budve na kulturnoj sceni, koja je uslijedila u narednim decenijama, nije produkt tržišnih trendova, niti slučajnosti, još manje slučajnog dolaska nekog velikog reditelja i kulturnog preduzetnika u Budvu, već rezultat vizije i promišljenog pristupa grupe intelektualaca, koji su bili u poziciji, odnosno koji su stvorili političke preduslove da ostvare svoje ideje.

„Niz preduzetih društvenih aktivnosti (na formiranju radio stanice, satelitske i kablovske televizije, gradskih vizuelnih komunikacija, otvaranju i oživotvorenju više od 2000 godina Starog grada, formiranje jedinstvenog Arheološkog muzeja, organizovanje ekskluzivnog, multidimenzionalnog i internacionalnog kulturnog festivala ‘Grad teatar’, organizovanje internacionalnih modnih susreta, intenzivne aktivnosti Moderne galerije, poslovni potezi ‘Montenegroturista’ — sponzorstvo Festivalu ‘Grad teatar’ i jugoslovenskoj izložbi svjetskog arhitekta Paola Portogezija itd.) formiraju jedan opšti kulturni kôd koji postaje osnovni kôd turističke i kulturne komunikacije ove zajednice sa užim i širim okruženjem”

Iako je ovo današnje vrijeme vrijeme političkog populizma i za-bluda, u kojemu su one ne samo stekle puno pravo građanstva, već se uzdigle i na vladajući nivo na društveno-političkoj sceni, u svjetlu gore navedene platforme i realizovanih aktivnosti od strane inicijatora projekta, mora se naglasiti da izjava Ljubiše Ristića data na otvaranju 31. Festivala Grad teatar, 2017. godine, nije slučajni rezultat zaboravnosti ovog aktera, već subjektivna *post festum* percepcija, koja dovedena u vezu sa Ristićevim ideološkim okvirom jugonostalgije, javnosti prezentira potpuno pogrešnu sliku nastanka festivala:

„Nisam ja, Ristić, napravio Grad teatar Budvu i Kotor art, nije ni Nada Kokotović, ni Rade Šerbedžija, ni Dušan Jovanović koji su zajedno sa mnom osnovali i KPGT, i Grad teatar, i Kotor Art. Grad tetar Budva napravilo je tih dvije-tri stotine glumaca, pisaca, reditelja, tehničara, koji su došli iz Ljubljane, Zagreba, Moskve, iz Meksiko Sitija, Brisela, Njujorka, Subotice, Novog Sada, Beograda... To su ljudi koji su se sakupili ovdje tog ljeta 1987, zato što ih je okupljala jedna strepnja, jedan strah, jedan užas da se ta zemlja raspadala. Na sve strane su bili ljudi koji su htjeli svoje kulture, ekonomije, države, čuda, a mi smo svi osjećali da dolazi strašno vrijeme, i tada se ovdje skupili cijela tadašnja Jugoslavija i pola svijeta, da održimo

ono što smo mi zvali jedinstven jugoslovenski kulturni prostor. Svi mi koji smo se plašili onoga što će doći, htjeli smo da ostanemo da radimo zajedno, da živimo zajedno, da svako ima svoje, ali da svi znamo prednosti toga kad smo skupa, kad podržavamo jedni druge. Dakle, solidarnost svih tih ustrašenih ljudi pred historijom i pred onim što će se desiti neminovno, napravilo je Grad teatar Budva.”

Gotovo zabavno zvuči ideja da su se 1986. i 1987. godine umjetnici iz Moskve, Njujorka, Brisela i Meksiko Sitija okupljali u Budvi zbog strepnje, straha i užasa da se Jugoslavija raspada i potrebe da zaustave taj raspad i da je „solidarnost ustrašenih ljudi pred historijom” napravila Grad teatar.

Ali izgleda da veliki projekti i nastaju samo u sudaru različitih namjera, težnji i sila i iz tog sudara u stvarnosti proizilazi nešto što se u potpunosti ne poklapa sa htijenjima nijedne od tih sila, učesnika sudara, stvaralaca — izrasta neka nova suština, neki novi kvalitet, različit uvijek od očekivanja učesnika.

Generalni profil festivala

Kompletan program prvog festivala „Grad teatar”, posredstvom ranije navedenog ugovora, grad Budva dobija od Ljubiše Ristića u formi paketa, po principu „ključ u ruke”. Od 1. jula do 20. avgusta 1987. realizuju se 53 umjetnička programa, po karakteru ambijentalnih predstava i koncerata.

U svim razgovorima i pregovorima sa Ristićem, tokom 1986. i 1987, platforma inicijatora bila je do kraja jasna — traži se vrhunski, jedinstven i ekskluzivan festival, jer je cilj da Budva bude lider, vrhunska, jedinstvena i ekskluzivna.

Ta godina prije festivala, to vrijeme prije početka svake velike stvari, liči pomalo na ljubav u mladosti i ljubav prije braka. Partneri nemaju distancu jedan prema drugom, stapaju se u svojim željama i htijenjima, vlada zanos, optimizam, nekakvo zajedničko nadahnuće, vide se samo dobre i lijepe strane onog drugog, ali ne i njegove mane, jedno drugom vjeruju gotovo bespogovorno. Oni su jedno. Nema svijesti o različitosti pozicija i interesa. A kad zajednica počne da funkcioniše, kada partnerski projekat počne da živi, realnost, prije ili kasnije, manje ili više, postaje drugačija. Uostalom, svi smo ljudska bića i svi želimo da budemo bolji nego što jesmo i mnogo lakše nam je to postići na nivou riječi. Ali razlika između riječi (obećanog, planiranog, namjeravanog) i djela (svakodnevnog, ostvarenog) uvijek je značajna. Zato u toj prvoj fazi, u toj prvoj godini ljubavi ili posla, u to doba nevinosti „frcaju” i pljušte samo slatke riječi.

Svijest o različitosti pozicija i interesa partnera ipak je anticipirana i prije početka prvog festivala:

„Organizovanje sopstvenog propagandnog mehanizma, konstituisanje projekta, vođenje svih poslova vezanih za ovaj posao, s obzirom da se radi o zajedničkom projektu *zaštita sopstvenih interesa*, te — posebno — institucionalizacija vrhunskih kulturnih trendova i kulturne elite (grupe društvenih inicijatora) promovisanih projektom, *zahtijevaju hitnu profesionalizaciju aktivnosti vezanih za Festival*”. („Teze za razgovor o projektu kulturnog festivala YU FEST”, januar 1987).

Zanos jedinstva koji prati stvaranje nečeg velikog, velikih ideja i projekata, raspršuje se u trenutku spoznaje iznevjerenih očekivanja. Na dan početka gubitka iluzija i sudara sa stvarnošću, inicijatori nisu morali dugo čekati, s tim su se sreli već tri dana prije početka festivala.

U dnevnom listu „Politika”, tada nesporno novinskoj instituciji najvišeg reda, najavljuje se YU Fest sa programom na cijeloj strani. *Headline* „YU FEST, 1. jul — 31. avgust”, ispod tri *subheadlinea* u tri kolumne: GRAD TEATAR — THEATRE CITY Budva, MO-LIJER FEST, Palić-Subotica, KOTORART, Kotor, sa programima događanja, te još osam gradova (Sarajevo, Beograd, Mostar, Zenica, Skoplje itd.), a u donjoj polovini stranice dva *subheadlinea*: Premijere Moliere Fest 87 i Premijere Kotorart '87 sa spiskom pozorišnih premijera. (oglas u prilogu).

Objava festivalskog programa u kojem se Budva pozicionira kao mjesto repriznog izvođenja predstava premijerno izvedenih na novoformiranom festivalu Kotorart, postaje momenat iznevjerenih očekivanja inicijatora, gubitka iluzije o partneru i partnerstvu i spoznaje inicijatora da moraju što prije preuzeti sve konce projekta u svoje ruke. Kako i na koji način to se nije moglo znati 27. juna 1987. kada se pojavio oglas u „Politici”. Snovi su srušeni prije nego što su počeli da se ostvaruju. Od zahtijevanog, dogovorenog i očekivanog liderstva, jedinstvenosti i ekskluzivnosti Budve ne ostaje ništa. Budva je samo jedna scena, jedan „prodajni punkt” za grupu predstava i koncerata koji se održavaju od Ohrida do Splita i Sarajeva. Za inicijatore, zbog lokalne javnosti koja je mjesecima ubjeđivana da je festival nasušna potreba grada i turizma, još teže — istovremeno je stvoren i festival Kotorart u kojem je zakazano 12 pozorišnih premijera, sa najavljenim reprizama u Budvi!

Prvi Festival Grad teatar — Theatre City, Budva 1987.

Dan početka prvog festivala je u lokalnom društvenom životu Budve pozicioniran i kao dan otvaranja Starog grada, tako da je samo otvaranje festivala privuklo izuzetnu društvenu pažnju Budve i Crne Gore. Iako se u njega niko nije uselio, zgrade su spolja završene, popločana je glavna ulica i Budvani su nahrupili u grad. Tog i narednih festivalskih dana tokom jula i avgusta osjećao se u gradu nekakav poseban zanos, uzbuđenje i atmosfera kakva se više nikad nije ponovila. Ti prvi trenuci oživljavanja jednog obnovljenog, ponovo

otvorenog, zidinama opasanog grada, kad kulise prestaju biti kuli- se, kad scenografija postaje život, uvijek su nagrada onima koji ima- ju tu privilegiju da budu prisutni — gledaju istinsko nastajanje živo- ta, udahnjivanje života.

Kad se negdje dese neke velike stvari, one pokreću talas vibracija prema svim kreativnim i inicijativnim ljudima i kao eho stižu broj- ne ideje, predlozi, razmišljanja i inicijative (i kritike naravno, ali to nije predmet ovog članka). Kreativni ljudi imaju potrebu da učestvuju u velikim (ali i malim) kreativnim projektima i izuzev onih tvrdih profesionalaca, spremni su za učestvovanje sa minimalnim honorarima ili bez njih. Ljudi žele da stvaraju veliko i značajno, od- nosno da u njemu učestvuju, jer tako i sami postaju veliki i značaj- ni i sebe nadilaze.

Paralelno sa oficijelnim programom festivala koji je vodio Ristić, inicijatori, takođe u Starom gradu, sasvim neformalno i bez čvrstog plana iniciraju i organizuju niz kulturnih i umjetničkih događaja. Po- sebno treba izdvojiti nastupe književnika iz noći u noć — Trg pje- snika, seriju džez koncerata na trgovima, likovne spektakle u kojima su učestvovali glumci iz Ristićevih predstava, a da Ristić to ne zna (triptih „Nuklearna kalvarija” Dimitrija Popovića, sa nastupom Ra- deta Šerbedžije i Ane Kostovske na otvaranju u katedrali Sv. Ivana) i sl. U javnim nastupima i promocijama svi ovi programi se tretira- ju kao dio programa Grada teatra i javnost Budve, Crne Gore i Ju- goslavije to tako i prihvata. Kao što su se na početku inicijatori ču- dili programu YU Festa u kojem je Budva tek jedan od kamenčića, tako se i Ristić počeo iščuđavati svakodnevnim kulturnim i umjet- ničkim događajima u Starom gradu, koje on nije organizovao, nisu pod njegovom ingerencijom, a *de facto* jesu Grad teatar.

Dakle, i festival Grad teatar 1987. godine bio je proizvod koji se sastojao od (1) ambijentalnih pozorišnih predstava i koncerata (pa- ket kupljenog programa) i (2) književnih, likovnih i džez događaja (instant proizvedenih lokalno, na licu mjesta) i gotovo svi događaji (izuzev par predstava na plažama) realizovani su u Starom gradu — na trgovima i ulicama, u crkvama Santa Maria in Punta i Sv. Ivan, ispred crkve Sv. Trojice i na Citadeli. Festival je, po ocjeni uže i šire javnosti, bio uspješan.

Drugi festival Grad teatar — Theatre City, Budva 1988.

Završetkom prvog festivala stvari su postale čistije. Inicijatori su svjesni da nemaju partnera, već izrazito vještog preduzetnika-trgovca, a takva poslovna saradnja u kulturi može biti i najčešće jeste opa- sna po kupca. Inicijatori su, međutim, spoznali i nešto još značajni- je — da su neposredno, bez Ristića, pokrenuli lanac umjetničkih događaja, stvorili talas, proizveli produkcionu talas na talasu kuplje- nog programa i da se festival što prije mora institucionalno preuzeti.

U jesen 1987. izvršni sekretar Opštinskog komiteta SK biva izabran za direktora Kulturnog centra Budva. U skladu sa gore navedenim

„Idejnim projektom razvoja, organizacije i finansiranja djelatnosti kulture u opštini Budva” transformiše ga u Kulturno-informativni centar (u sastav, naravno, ulazi i novoformirana Radio Budva) i formira se Savjet Kulturno-informacionog centra (u daljem tekstu KIC) koji okuplja najznačajnije poslovno-političke ljude i intelektualce Budve i javna imena van Crne Gore. Sastav Savjeta bio je sljedeći: Branko Diki Kažanegra, direktor Montenegro Expressa, najveće turističke agencije u tadašnjoj Jugoslaviji, Svetozar Marović, predsjednik IO SO Budva, Velibor Zolak, direktor KIC-a, Svetozar Radulović, sekretar SIZ-a kulture, Slobodan Mitrović, arhitekta i kulturolog, Pavle Ivanović, direktor Budvanske osnovne banke, Nikola Krapović, direktor Zeta filma, Radmila Bakočević, operna diva, Dalibor Foretić, pozorišni kritičar časopisa *Danas*, Zagreb, Milorad Vučelić, NIN, Beograd i par članova predstavnika zaposlenih u KIC-u. Festival bez podrške najvećih preduzeća, jasno je, ne može dugoročno opstati i za predsjednika Savjeta bira se vodeći turistički radnik Branko Diki Kažanegra.

Nakon nekoliko sastanaka sa Ljubišom Ristićem, održanih tokom zime 1987/1988, postaje izvjesno da je Ristić nespreman za ko-programiranje narednog festivala i nespreman da odustane od ideje Grada teatra kao jednog od tri punkta YU Festa — Subotica — Budva — Kotor, kojim isključivo on upravlja i na kojem se prikazuju samo predstave u njegovoj produkciji. Za realizaciju narednog festivala postavlja finansijske uslove koji se vrlo teško mogu ispuniti. Na posljednjem sastanku u Splitu, negdje u aprilu 1988. (treba i o ovakvim stvarima voditi zabilješke) direktoru Kulturno-informativnog centra saopštava: „Ako ne prihvatiš ove uslove, ti si gotov, nemaš festival”. Rečenica koja direktorima početnicima razbija iluziju da su veliki kulturni i društveni poslenici istovremeno i ljudi od integriteta.

Ristić ostaje sa ubjeđenjem da će direktor KIC-a, kad se ohladi, prihvatiti uslove koje mu je postavio, a direktor KIC-a, sa vrelom glavom i odlukom da Budva mora samostalno napraviti kompletan festival.

U Kulturno-informativnom centru se zavodi vanredno stanje i pozivaju se ljudi koji su vrsni u svom poslu: pok. Veselin Radunović, pozorišni kritičar, Ognjen Radulović, pisac, Vladimir Vlasak, muzički menadžer, Sonja Vukićević, balerina, Radomir Uljarević, pjesnik, daje im se status saradnika-savjetnika i traži da pripreme predlog najboljeg programa, svaki u svojoj oblasti. Saradniku za pozorište se daje *input* da ugovori gostovanje najmanje jedne predstave koju je režirao Ljubiša Ristić, ali koja nije u njegovom vlasništvu. Tako je i učinjeno — na drugom festivalu igrane su dvije predstave Ljubiše Ristića u produkciji Slovenskog mladinskog gledališča, „Persijanci” i „Istinitost”. Trebalo je preduprijediti glas da je Ljubiša napustio Budvu, festivalu je trebala njegova harizma i aura još jedno ljeto. „Igra li Ljubiša?”, „Daa” — odgovarano je na brojna novinarska pitanja i istina nije zaobidena.

Ovaj, na momente i lični karakter priče, teško je izbjeći jer je autor ovog članka i jedan od dva glavna aktera procesa nastanka festivala i teško ju je na drugačiji način ispričati, a da prezentira ključne činjenice i bude vjerodostojna. S druge strane, neophodan je i da bi se sagledali realni i dramatični uslovi nastanka i opstanka festivala, problemi i iznenađenja koja je nosio (program prvog, „Ljubišnog” festivala koji je bio suprotan zahtjevu ekskluzivnog i premijernog programa u Budvi, finansijske ucjene, kreacija programa drugog festivala u nenormalnim rokovima i sl.), a koje historiografija i analiza često zaobilaze. Pisci istorije su često skloni da u svim događajima vide neku zakonitost, opštu nužnost, prenebrejavajući slobodnu ljudsku volju i osobine ličnog karaktera, koje mogu bitno uticati na određene događaje i istorijske tokove.

Drugi po redu festival, u potpunosti samostalno, lokalno organizovan, počinje 1. jula i traje do 20. avgusta. Jezgro programa čine ambijentalne pozorišne predstave i baleti (42 predstave, pet premijera) i ciklusi klasične muzike (Majstori starog zvuka, Svjetska horska muzika, Kamerna muzika, Akustična gitara i Dobitnici internacionalnih nagrada). Značajan dio festivala (uglavnom u tzv. OFF programu) postaju Adriatic Ballet/Dance Centar, ponoćni džez klub, ulični teatar, Trg pjesnika, Rock Fest (na ostrvu Sveti Nikola), koncerti čuvenih folklornih ansambala (Tanec, Kolo i Šota), okrugli stolovi, pa čak i jedan internacionalni boks meč (organizovan na fudbalskom stadionu). Ocjene festivala u javnosti su daleko iznad očekivanja organizatora, a afirmativne izvještaje objavljuju mediji iz svih republika. Ugledni zagrebački nedjeljnik *Danas*, u tekstu koji sumira scenske događaje na Jadranu, navodi:

„Po dužini održavanja, a i po broju programa, Grad teatra Budva je bio ovog ljeta najveći festival na Jadranu. Od 1. srpnja do 20. kolovoza u njemu je održano oko 120 programa. Svake večeri bila su, dakle, najmanje dva programa: počinjalo se u devet sati s književnom večeri na Trgu pjesnika, nastavljalo se koncertima, a završavalo kazališnom predstavom koja je započinjala u ponoć...

Kakve su perspektive Grada teatra? Njih jamče dvije uočene odrednice. Prva je smišljena politika Budve da nizom kulturnih manifestacija u najširem smislu tog pojma (Grad teatar je samo jedna od njih) pruži gostu uz kupanje i sunčanje i kvalitetnu duhovnu razonodu. Unatoč otporima kojih još ima, prvi rezultati takvih nastojanja već se opipljivo osjećaju. Turistički dan se produžio od sunčanih letargija i večernje opuštenosti na gotovo 24 sata. Ugostitelji zadovoljno trljaju ruke. Gostiju ima do u sitne sate, a Budva je ovog ljeta bila sigurno jedna od noću najživljih gradova na Jadranu. Grad Teatar bio je jedan od glavnih stimulatora takve promjene dnevnog ritma: možda svi gosti Budve i nisu bili njegovi posjetioci, ali i te kako se i izvan njegovih prostora osjećalo da se tu nešto događa...”

Treći festival Grad teatar — Theatre City, Budva 1989.

Treći festival, 1989. godine, već je značio potpuno etabliranje i stabilizaciju festivala, njegovo izvlačenje iz hirovitih ruku ličnih karaktera. Grad ga je već prihvatio, finansira se iz turističke takse, ima formiran menadžment, snažan i autoritativan Savjet i jaku poziciju na jugoslovenskoj kulturnoj sceni.

Nedostaje mu još, za konačno ukorjenjivanje, okretanje svojoj, lokalnoj kulturnoj baštini i njenoj valorizaciji. Od prvog dana festivala, i prije prvog dana, inicijatori su razgovorali o produkciji predstave koja će postati zaštitni znak festivala i igrati dok god postoji festival, a to je mogao biti samo Kanjoš!

Uz pomoć Zvezdara teatra iz Beograda, Grad teatar ulazi u produkciju predstave „Kanjoš Macedonović”. Vida Ognjenović dramatižuje pripovjetku S. M. Ljubiše, odnosno piše dramu u tri dijela „Kanjoš Macedonović”, a uloge dobijaju briljantni glumci (Žarko Laušević, Petar Kralj, Rade Marković, Irfan Mensur i drugi). Priprema i glumačke probe održavaju se u Beogradu, a desetak dana prije premijere kompletna postava prelazi u Budvu.

Dana 28. jula 1989. godine održana je premijera „Kanjoša Macedonovića”. To je dan je kada festival konačno „zakucava” svoju sudbinu. Premijera je izazvala nezapamćeno interesovanje u Budvi i Crnoj Gori i teško je pronaći događaj iz novije kulturne istorije koji je stvarao tako snažnu tenziju i budio toliki interes javnosti. Predstava u tri čina igrala se u manastiru Praskvica, na plaži Drobni pijesak (kasnije na Miločerskoj plaži) i na Pizani, ispred Starog grada i sa svim promjenama lokacije trajala je preko 4 sata. U završnom činu na Pizani, u luci koja igra Veneciju, sukob Kanjoša i Furlana publiku gotovo da dovodi do euforije. Predstava je igrana šest puta tokom ovog festivala, a moglo je najmanje još toliko.

Pored ove festivalske produkcije koja je obilježila ljeto 1989. u Crnoj Gori, treći festival Grad teatar obilježila su i brojna gostovanja iz inostranstva: pozorište iz Španije, pozorište iz Velike Britanije, teatar iz Poljske, kamerni orkestar iz Bugarske, ulični teatar iz SSSR-a, pantomimičari iz USA, pijanista iz Italije, džezeri iz Austrije, madrigalisti iz SSSR-a, pozorište iz SSSR-a, gitaristi iz USA, Francuske i Španije, balet iz USA. Dio OFF programa bili su koncerti Đorđa Balaševića i Bajage i Instruktora.

Predstava „Kanjoš Macedonović” se i pored nevjerovatnog uspjeha nije održala na sceni festivala. Oživljena je samo još jednom 2011, kao koprodukcija Grada teatra i Narodnog pozorišta Beograd, takođe u režiji Vide Ognjenović.

Umjesto da postane prepoznatljiv zaštitni znak Grada teatra i da se na svakih nekoliko godina mijenjaju dramatizacije i režiseri, ona je tiho nestala.

IV zaključak

Sticajem historijskih okolnosti, igrom slučaja i sopstvenim djelanjem ponekad neki ljudi imaju priliku kao rijetko ko u životu — da učestvuju u stvaranju nečega velikog, nečeg što ih nadilazi i što postaje dio kulturne baštine.

Grad teatar je, nema sumnje, postao dio kulturnog identiteta Budve i dio njegove kulturne baštine. Glavni je društveni i kulturni događaj tokom svakog ljeta. Građani o njemu govore sa poštovanjem, često i sa nekakvim stahopoštovanjem i kada u komunikaciji sa neznancima pokušavaju definisati svoj grad, gotovo uvijek će reći „Mi smo grad teatar”. Vlast ga, s druge strane, prihvata kao svoju obavezu i instituciju koju treba čuvati, a publika izvan Budve kao festival koji treba pratiti.

Da li je Grad teatar ostvario namjere inicijatora?

U prospektu Kulturno-informativnog centra Budva, objavljenom 1988. godine, nakon prve godine festivala, idejni tvorac festivalske transformacije Budve sumira:

„Godina dana starosti jedne ideje koja je prozaičnosti svijeta i svakodnevnice ponudila mogućnost „radosti življenja”, pokazuje da je njeno promovisanje imalo dvije krajnje realne opravdanosti. Činjenica da se Kripendorfova anticipacija o humaniziranom turizmu sve više opredmećuje i u zahtjevima turističkog tržišta okrenutog ka ovom području, pokazala je da je proizvodnja turizma sa „viškom duhovnosti”, što mi držimo da radimo, bila blagovremeno čitanje nove turističke skale vrijednosti. Takođe, nezamjenljivošću uplitanja domaćeg stanovništva u odnose sa „novim vrijednostima” otvoreni su procesi detronizacije vladajućih obrazaca življenja u prostoru i vremenu lokalnih dešavanja i globalnih ambicija, čime je Budva definitivno najavila svoju opredijeljenost za razvoj komunikativnog grada i pobjedu duha kreativnosti koji privlači i „omamljuje” ljude”.

U temeljima iniciranja projekta Grada teatra cilj, izvjesno je, nije bio formiranje manje-više klasičnog ambijentalnog pozorišnog festivala, pa ni festivala. Inicijatori su, sredinom osamdesetih godina prošlog vijeka, imali daleko šire i veće, fundamentalnije ciljeve. Tražili su promjenu društvenih, kulturnih vrijednosti i transformaciju društva u kojem žive i Grad teatar je tretiran kao sredstvo, poluga društvene i kulturne promjene. Htjeli su jedan osjećajni svijet u kojem „činjenje svijeta senzualnijim ne samo proizvodnjom jednokratnih artefakata, već ‘provociranjem’ dubinskih slojeva pojedinačne i kolektivne ontologije, nadahnuto smislom nade, otvara komunikaciju sa svima koji teže ili pristaju na slične ciljeve. Zato je ‘Grad teatar’ ideja traganja smisaonijeg življenja, utopijska komunikacija humanosti i sreće željnih ljudi”.

Umjesto „komunikativnog grada i pobjede duha kreativnosti koji privlači i omamljuje ljude”, ostvaren je skoro klasični pozorišni festival na otvorenom sa provokativnim imenom Grad teatar.

Pošto je utopija po definiciji neostvariva, možda i ovo što je ostvareno i nije neuspjeh?

Ono što se iz nastanka ovog projekta može zaključiti je i sljedeće: ovaj kulturni projekat je uspio, zaživio, samo zato što se permanentno sakrivao iza interesa, ekonomskih interesa i koristi za turizam. U navedenoj platformi „Teze za razgovor o projektu kulturnog festivala YU FEST” (str. 1) se naglašava da se „*rekonceptualizacija turističkog proizvoda i redefinicija turističkog imidža ove zajednice* konstituiše kao *centralni zadatak* koji svojim dimenzijama prevazilazi okvire klasično pojmljene turističke privrede i konstituiše se i kao zadatak društveno-političke zajednice”. Ovim se definicija turističkog proizvoda istovremeno izuzima iz ruku turističke privrede! I dalje, na istoj stranici: „Turistički identitet Budve ... treba tražiti prije svega posredstvom kulturnog identiteta, odnosno konstituisanjem atraktivnog i ekskluzivnog kulturnog proizvoda i njegovim pretvaranjem u sastavni i medijski najatraktivniji dio turističkog proizvoda koji se posreduje domaćem i inostranom tržištu”.

Zašto se jedan *par excellence* kulturni poduhvat morao zaodijevati turističkom odježdom i sakrivati iza opšteg interesa? Manjina društva je ta koju interesuju promjena društvenih vrijednosti, visoki ideali, „smisaonije življenje”, nekakvi viši ciljevi i kulturni i duhovni napredak. Većina je pragmatična, masu interesuje (ekonomski) interes i ako projektu ona treba, ako projektu treba podrška javnog mnjenja, mora se igrati po pravilima većine, ona mora da shvati i prihvati htijenja nosilaca projekta. Projekat je nužno „prevesti” na jezik većine. Ko to ne shvati osuđen je da stvara društvena djela koja ne mogu da zaodjenu karakter opštosti, djela koja zajednica neće prihvatiti kao svoja. To se, da očistimo poziciju, ne odnosi na samu umjetnost, sam čin umjetničkog stvaranja. Veliki dio umjetnosti je to individualno stvaranje u kojem je usamljenička kontemplacija ključ dopiranja do istine i tu većina može samo da smeta.

Ako nekim savremenim menadžment riječnikom treba da se sumira platforma aktivnosti u formiranju Grada teatra, ona se može izraziti na sljedeći način:

MISIJA

Promjena društvenih vrijednosti, traganje za smisaonijim življenjem, „činjenje svijeta senzualnijim ne samo proizvodnjom jednokratnih artefakata, već provociranjem dubinskih slojeva pojedinačnog i kolektivnog bića”.

Proizvodnja turizma sa „viškom vrijednosti”, stvaranje nove turističke skale vrijednosti.

CILJEVI

Postati vodeći grad teatra, muzike, plesa, filozofskih rasprava, intelektualnih dostignuća i kreativnosti. Grad u kome se susreću ljudi

ideja, kreacija i duhovnosti, stvaraju i razmjenjuju ideje i prezentuju vrhunska umjetnička i intelektualna djela.

STRATEGIJE

Formirati ekskluzivni, međunarodni i multidimenzionalni kulturni projekat — festival koji će novim vrijednostima „detronizirati vladajuće obrasce življenja”.

TAKTIKE

1. Projekat ‘prevesti’ na jezik većine i pozicionirati kao potrebu turističke industrije,
2. Ne nuditi ga kao samostalni kulturni projekat, već upakovati tako da bude dio projekta dugoročne saradnje gradova Budva i Subotica,
3. Vezati početak projekta, otvaranje festivala sa otvaranjem obnovljenog Starog grada,
4. Festival realizovati kupovinom cijelog projekta — po principu „ključ u ruke”,
5. Kupiti najbolji proizvod na tržištu — paket predstava i koncerata kupiti od najboljeg poducenta,
6. Kupljeni paket, proizvod tretirati kao poluproizvod — postaviti ga kao zametak novog sistema, dati svoje ime, predstaviti ga kao svoj projekat i na licu mjesta ga obogaćivati.

Ovo sumiranje ukazuje da formiranje kulturno-umjetničkog festivala, u hijerarhiji ciljeva inicijatora promjene grada i osnivača festivala, uopšte nije bio osnovni, strateški cilj. Festival se na individualnom nivou inicijatora doživljava kao put, kao poluga promjene kulture zajednice, ali se javno eksplicitno pozicionira kao sredstvo transformacije turizma i turističkog proizvoda zajednice.

Ovo korišćenje kulture i umjetnosti kao poluge za ekonomsku obnovu gradova i turistički razvoj, danas se u nauci izučava prije svega u okviru brandinga mjesta (*place branding*) i brandinga turističkih destinacija. Branding gradova i turističkih destinacija se, međutim, kao naučna disciplina profilise tek krajem devedesetih godina prošlog i početkom ovog vijeka, u radovima Kotlera (*Place marketing*, 1993), Hankinsona (*Place branding*, 2001), Morgana, Pritcharda i Pridea (*Destination branding*, 2002). Do tada se tretira kao promocija imidža mjesta (*place image*). Razlog relativno kasnog formiranja koncepta brandinga mjesta moguće je leži u neuporedivo većoj kompleksnosti brandinga mjesta u odnosu na *mainstream* branding (produktivni i korporativni branding). Brend mjesta nastaje u javnoj zoni i ostaje javno vlasništvo, kompozitnog je karaktera, a njegovi elementi, odnosno elementi identiteta su u različitim tipovima vlasništva. Uključujući ljude, građane, njihovu kulturu i istoriju, njihove želje i htijenja, proces brandinga u definiciji esencije mjesta (grada, regiona, turističke destinacije, nacije) nužno zalazi u političku sferu i nailazi na političke teškoće i konflikte i poprima karakteristike političkog procesa. Esencija jednog brenda mjesta koja se ostvaruje u svakodnevnom životu treba da bude tačka okupljanja svih stejkholdera i zato se teško može nametnuti sa političkog vrha. Ona obično biva

rezultatom dugog procesa destilacije esencije u koji su uključeni svi građani, najosjetljivija tačka jednog brenda mjesta.

Ukazujući na ulogu kulture u mjestu, Ashworth i Kavaratzis konstatuju da pored tradicionalne uloge obezbjeđivanja estetskog iskustva kroz umjetničku produkciju i izvođenje, kultura funkcionira i kao ekonomski resurs (privlači kulturne turiste i aktivnosti), privlači tzv. kreativnu klasu i, konačno, izražava identitet zajednice sebi i svijetu.

U korišćenju kulture u brendingu mjesta autori navode da se gotovo nepromjenljivo koriste tri tehnike: jedinstvene i znamenite građevine (*signature structures*), događaji koji postaju zaštitni znak zajednice (*event hallmarking*) i asocijacija sa slavnim osobama (*personality association*). Iako gotovo sva mjesta organizuju kulturne ivente i festivale, samo mali broj mjesta uspijeva organizovati festivale koji ostvaruju velike benefite za grad — grad se po njima poznaje i prepoznaje i stiče značajnu privlačnost.

U svjetlu ove tipologije, nesumnjivo je da je Grad teatar tokom proteklih 35 godina predstavljao *hallmark event* Budve. Imidž Budve i Grad teatar postali su nerazdvojno vezani, sinonimi, što je i ključna karakteristika *hallmark* ivenata.

U svom razvoju Budva, naravno, nije ostala na Gradu teatru. Uspjeh jednog iventa stvara izazov kreiranja drugog. Tokom proteklih 35 godina organizovan je niz drugih ivenata koji su, svi zajedno, formirali imidž Budve kao vodeće turističke destinacije.

Na talasu uspjeha Grada teatra, formira se 1992. godine festival popularne muzike Pjesma Mediterana. Od 1996. do 1998. održava se Pro Beach Soccer Tournament, međunarodno turnir u fudbalu na plaži; 2000. i 2001. održavaju se masovne Milenijumske proslave na trgovima Starog grada Budve, čime Budva prvi put u istoriji otvara zimsku turističku sezonu; 2007. i 2008. organizuju se, sa enormnim međunarodnim publicitetom, koncerti Rolingstonsa i Madone na plaži Jaz. Iste, 2008. godine, održava se Montenegro Grand Prix — Class 1, World Powerboat Championship, događaj koji prati niz sportskih televizijski mreža, a 2009. elitni međunarodni Ford Supermodel of the Year.

U velike ivente koji su značajno doprinosili međunarodnom etabliranju brenda Budva, treba uvrstiti i koncert Andrea Bočelija na Svetom Stefanu. 2010. godine i reviju Roberto Cavalli Fashion Show 2013. godine.

U ivente koji su značajno podigli prepoznatljivost Budve na regionalnom nivou treba uvrstiti i ono što nije klasičan ivent — TV seriju „Budva na pjenu od mora” (2012), koja je velikim dijelom finansirana iz javnih sredstava, a od Budve je načinila grad-zvijezdu u regionu.

Sve gore navedeno upućuje na zaključak da iventi mogu biti izuzetno moćna poluga razvoja jednog mjesta, ali da ključ njihovog uspjeha leži u njima samim. U onom unutrašnjem, kreativnom, umjetničkom, originalnom, autentičnom. Ukoliko ivent ne obezbjeđuje specifično iskustvo, nezaboravno i transformaciono, doživljaj koji ima veliko personalno, socijalno i kulturno značenje, a neće ako nije jedinstven i

originalan, biće samo jedan od mnogih. Ekonomsko značenje će uvijek biti posljedica prethodno navedenih.

Zato su intuicija, kreativnost, originalnost, autentičnost i velika estetska vrijednost ono što pokreće (ili zaustavlja) kulturne ivente i zajednicu gura naprijed — ono na šta treba da se fokusiraju svi organizatori ivenata.

Izvori

- James Webb Young, „A Technique for Producing Ideas”, McGraw-Hill 2003.
- Daniel A. Wren, Dan Voich, Jr, „Menadžment, Proces, struktura i ponašanje”, Grmeč- Privredni pregled, Beograd 1994.
- Đuro Šušnjić, „Teorija kulture”, Fakultet umjetnosti UDG, Podgorica 2014.
- Vladislav Panić, „Psihološka istraživanja umetničkog stvaralaštva”, Naučna knjiga, Beograd 1989.
- dr Isak Adižes, „Menadžment za kulturu”, Adižes menadžment konsalting, Novi Sad 1995.
- Donald Getz, „Event Studies, Theory, research and policy for planned events”, Elsevier, BH, Oxford 2007.
- Velibor Zolak, „Zašto eventni”, dostupno na www.amc.co.me.
Pristupljeno 29. 5 2022.
- Sharon Zukin, „Dialogue on urban cultures: globalization and culture in an urbanizing world”, World Urban Forum, Barcelona, 13–17 September 2004, https://mirror.unhabitat.org/downloads/docs/3070_67594_K0471966%20WUF2-2.pdf,
Pristupljeno 29. 5. 2022.
- Greg Ričards i Robert Palmer, „Uzbudljivi gradovi, kreativni menadžment i revitalizacija grada”, Clio, Beograd 2013.
- Donald Getz, „Event tourism: Definition, evolution and research”, *Tourism Management* 29, 2008.
- Adrian Devine, Frances Devine, „A Strategic Approach to International Event Tourism”, u Nicole Ferdinand, Paul James Kitchin, editors, „Events Management — An International Approach”, SAGE Publications, London, 2017.
- Svetozar Marović, „Za ekskluzivni turizam”, *Primorske novine*, 1. jul 1987.
- Velibor Zolak, „Teze za razgovor o projektu kulturnog festivala YU FEST”, januar 1987, platforma za sastanke ‘političkog i privrednog aktiva’ Budve. Izvršni odbor Skupštine opštine Budva i Izvršni odbor SIZ-a nauke i kulture, „Idejni projekat razvoja, organizacije i finansiranja djelatnosti kulture u opštini Budva”, april 1987.
- Opštinska konferencija SŠRN Budva, „Elaborat o društveno-ekonomskoj opravdanosti osnivanja radio-difuzne organizacije u Budvi”, oktobar 1986.
- Dnevni list *Vijesti — Online Vijesti*, 06. jula 2017, www.vijesti.me/zabava/73610/ristic-ne-tjerajte-glumce-iz-grada-jer-cete-izgubiti-grad.
- Dnevni list *Politika*, 27. jun 1987.
- Nedjeljnik *Danas*, 30. avgust 1988, Zagreb.
- Projekt Festival Grad Theatre City Budva, Kulturno-informativni centar Budva, 1988.
- Program Festivala Grad teatar — Thetre City Budva 1988, Kulturno-informativni centar Budva, 1988.
- Program Festivala Grad teatar — Thetre City Budva 1989, Kulturno-informativni centar Budva, 1989.

YU FEST

1. јул - 31. август 1987.

KPGT
УМЕТНИЧКА ДИРЕКЦИЈА:
 БУВЕИЦА РИСТАЉ
 НАДА КОКОТОВИЋ/Котоп
 РАДЕ ШЕРЕЦИЋ/Булеа
 ДРАГАН КЛАЈП

Директор продукције Которарта:
 МАТА ЧЕЛАН

Оперативни директор:
 СПАСОЈЕ ШАНЈ

Марички директор:
 GABOR LENGUEL

ГРАД ТЕАТАР -
THEATRE CITY
Budva

MOLIERE FEST '87. КОТОРАРТ
Планић - Суботица
Котоп

ЈУЛ

- чет. 2. 21.00 DON JUAN
- пет. 3. 21.00 ЗБОР РТЗ
- суб. 4. 21.00 СЕВЈАНО ОТАВАЊЕ
- нед. 5. 21.00 СЕВЈАНО СИМФОНИЧНИ И ЗБОР РТЗ
- поне. 6. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- утор. 7. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- сре. 8. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- чет. 9. 21.00 МИСАНТРОПЕ
- пет. 10. 21.00 СЕВЈАНО ОТАВАЊЕ
- суб. 11. 21.00 СЕВЈАНО СИМФОНИЧНИ И ЗБОР РТЗ
- нед. 12. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- поне. 13. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- утор. 14. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- сре. 15. 21.00 МИСАНТРОПЕ
- чет. 16. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- пет. 17. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- суб. 18. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- нед. 19. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- поне. 20. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- утор. 21. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- сре. 22. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- чет. 23. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- пет. 24. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- суб. 25. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- нед. 26. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- поне. 27. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- утор. 28. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- сре. 29. 21.00 ВАРТОК/ROSA
- чет. 30. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
- пет. 31. 21.00 ВАРТОК/ROSA

ЈУЛ

- срела 1. 21.00 СВЕЧАНО ОТВАРАЊЕ**
- СЛОВЕНСКА ФИЛМАЈОНИЈА И РИТА МИНКА**
- чет. 2. 21.00 ВАРТОК/ROSA
 - пет. 3. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 - суб. 4. 21.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ
 - нед. 5. 21.00 БУРКИНА FASO
 - поне. 6. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 - утор. 7. 21.00 СВАНИ КОЛПИЦА - ВЛОГИНА
 - сре. 8. 21.00 ФЛУИД
 - чет. 9. 21.00 КРИЖКА ШКОЛЕ
 - пет. 10. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 - суб. 11. 21.00 СЕВЈАНО СИМФОНИЧНИ И ЗБОР РТЗ
 - нед. 12. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 - поне. 13. 21.00 ВАРТОК/ROSA
 - утор. 14. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 - сре. 15. 21.00 МАНВЕТ
 - чет. 16. 21.00 ТАРТУФЕ
 - пет. 17. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 - суб. 18. 21.00 ОТЕЛО
 - нед. 19. 21.00 КОДАТ - НАРТЕТ/НР МАТ/ФСРА
 - поне. 20. 21.00 ЕВЕРТИНГ АНД НОТИНГ
 - утор. 21. 21.00 УОБРАЖЕНИ БОЈЕСНИК
 - сре. 22. 21.00 МАНВЕТ
 - чет. 23. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 - пет. 24. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 - суб. 25. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 - нед. 26. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 - поне. 27. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 - утор. 28. 21.00 ТАРТУФЕ
 - сре. 29. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 - чет. 30. 21.00 КОДАТ - НАРТЕТ/НР МАТ/ФСРА
 - пет. 31. 21.00 ТАРТУФЕ

Subotica
 024-38.081
 TX YU FEST YU
 15053
 Булеа
 086-44.082
 TX YU OIU BD
 61194
 Котоп
 082-25.048
 TX KTR ART YU
 61465
 Сарајево
 071-34.745
 TX DOM I LD YU
 41814

ЈУЛ
 чет. 18. 21.00 КРВОСКОК
 пет. 19. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 суб. 20. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА
 нед. 21. 21.00 НАЛОТ

Скопје

ЈУЛ
 чет. 23. 21.00 ГАТ
 пет. 24. 20.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ
 суб. 25. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 нед. 26. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 поне. 27. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ
 утор. 28. 21.00 ФЛУИД
 сре. 29. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 30. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 пет. 31. 21.00 ЕЛЕКТРА

Август

суб. 1. 21.00 КРВОСКОК
 нед. 2. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА
 поне. 3. 21.00 НАЛОТ
 утор. 4. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 5. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 6. 21.00 МАНВЕТ
 пет. 7. 21.00 МИСАНТРОПЕ
 суб. 8. 21.00 ОТЕЛО

Сплит

Август
 утор. 4. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 сре. 5. 21.00 РИНАРД III
 чет. 6. 21.00 DON JUAN

Охрид

Август
 нед. 9. 21.00 РИНАРД III
 поне. 10. 21.00 ОТЕЛО

Нови Сад

ЈУЛ
 чет. 14. 21.00 ГАТ
 пет. 15. 21.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ
 суб. 16. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 нед. 17. 21.00 БУРКИНА FASO
 поне. 18. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ
 утор. 19. 21.00 ФЛУИД
 сре. 20. 21.00 КРИЖКА ШКОЛЕ
 чет. 21. 21.00 ЕЛЕКТРА
 пет. 22. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 суб. 23. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 24. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА
 поне. 25. 21.00 НАЛОТ

Титоград
 Е...

суб. 18. 21.00 КРВОСКОК
 поне. 19. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 утор. 20. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА
 сре. 21. 21.00 НАЛОТ

Август

чет. 21. 21.00 ОСЛОБОЂЕНЕ СКОПЈЕ
 пет. 22. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 суб. 23. 21.00 МИСАНТРОПЕ
 нед. 24. 21.00 DON JUAN
 поне. 25. 21.00 УОБРАЖЕНИ БОЈЕСНИК
 утор. 26. 21.00 УОБРАЖЕНИ БОЈЕСНИК
 сре. 27. 21.00 КРВОСКОК
 чет. 28. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ
 пет. 29. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА

Београд

ЈУЛ
 чет. 12. 21.00 ГАТ
 пет. 13. 21.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ
 суб. 14. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 нед. 15. 21.00 БУРКИНА FASO
 поне. 16. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ
 утор. 17. 21.00 ФЛУИД
 сре. 18. 21.00 КРИЖКА ШКОЛЕ
 чет. 19. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 пет. 20. 21.00 КРВОСКОК
 суб. 21. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 22. 21.00 НАЛОТ
 поне. 23. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА
 утор. 24. 21.00 DON JUAN

Јулијана

Август
 чет. 25. 21.00 DON JUAN
 пет. 26. 21.00 РИНАРД III
 суб. 27. 21.00 ОТЕЛО
 нед. 28. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 29. 21.00 МИСАНТРОПЕ

Мостар

ЈУЛ
 чет. 9. 21.00 ГАТ
 пет. 10. 21.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ
 суб. 11. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 нед. 12. 21.00 БУРКИНА FASO
 поне. 13. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ
 утор. 14. 21.00 ФЛУИД
 сре. 15. 21.00 КРИЖКА ШКОЛЕ
 чет. 16. 21.00 ЕЛЕКТРА
 пет. 17. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 суб. 18. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 19. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА
 поне. 20. 21.00 НАЛОТ

Зеница

утор. 21. 21.00 КРВОСКОК
 сре. 22. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 23. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 пет. 24. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 25. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 26. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 поне. 27. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 утор. 28. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 29. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 чет. 30. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 31. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

суб. 1. 21.00 СЕВЈАНО ОТАВАЊЕ

нед. 2. 21.00 СЕВЈАНО СИМФОНИЧНИ И ЗБОР РТЗ

Дуго Овчак, ЗБОР 'LIBERTAS'

чет. 3. 21.00 ГАТ

пет. 4. 21.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ

суб. 5. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО

нед. 6. 21.00 БУРКИНА FASO

поне. 7. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ

утор. 8. 21.00 ФЛУИД

сре. 9. 21.00 КРИЖКА ШКОЛЕ

чет. 10. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА

пет. 11. 21.00 КРВОСКОК

суб. 12. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

нед. 13. 21.00 СЕЧКА КРАЉИЦА

поне. 14. 21.00 НАЛОТ

утор. 15. 21.00 РИТА МИНКА - КЛАВИР

сре. 16. 21.00 МАНВЕТ

чет. 17. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

пет. 18. 21.00 ЕВЕРТИНГ АНД НОТИНГ

суб. 19. 21.00 УОБРАЖЕНИ БОЈЕСНИК

нед. 20. 21.00 МАНВЕТ

поне. 21. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

утор. 22. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

сре. 23. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

чет. 24. 21.00 АНИТА БЕБЕР

пет. 25. 21.00 АНИТА БЕБЕР

суб. 26. 21.00 АНИТА БЕБЕР

нед. 27. 21.00 АНИТА БЕБЕР

поне. 28. 21.00 ТАРТУФЕ

утор. 29. 21.00 АНИТА БЕБЕР

сре. 30. 21.00 КОДАТ - НАРТЕТ/НР МАТ/ФСРА

чет. 31. 21.00 ТАРТУФЕ

Август
 суб. 1. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 нед. 2. 21.00 МАНВЕТ
 поне. 3. 21.00 ФЛУИД
 утор. 4. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 5. 21.00 НИКОЛА АНЂЕЛИЋ - КЛАВИР/САД
 чет. 6. 21.00 МАНВЕТ
 пет. 7. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 8. 21.00 СМРТ ОМЕРА И МЕРМЕ
 нед. 9. 21.00 СИЧУАН СИНГУН БАЛЛАД
 поне. 10. 21.00 МАНВЕТ
 утор. 11. 21.00 АНИТА БЕБЕР
 сре. 12. 21.00 СИНГЕРС/НР МИНА
 чет. 13. 21.00 КРВОСКОК
 пет. 14. 21.00 ТЕБАЊСКА ТРАЈЕДИЈА
 суб. 15. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 16. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 17. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 утор. 18. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 19. 21.00 СТРОЛЕВИ И ЗВЕРИ
 чет. 20. 21.00 АДАГО МА НОН ТРОФРО
 пет. 21. 21.00 БУРКИНА FASO
 суб. 22. 21.00 БУРКИНА FASO
 нед. 23. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 24. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 утор. 25. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 26. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 27. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 28. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 29. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 30. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 31. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

Сарајево

утор. 11. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 12. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 13. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 14. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 15. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 16. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 17. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 утор. 18. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 19. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 20. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 21. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 22. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 23. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 24. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 утор. 25. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 26. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 27. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 28. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 29. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 30. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 31. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

утор. 11. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 12. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 13. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 14. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 15. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 16. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 17. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 утор. 18. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 19. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 20. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 21. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 22. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 23. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 24. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 утор. 25. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 сре. 26. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 чет. 27. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 пет. 28. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 суб. 29. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 нед. 30. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ
 поне. 31. 21.00 ШКОЛА ЗА ЖЕНЕ

HOW „GRAD THEATRE CITY BUDVA” WAS CREATED —
A CASE STUDY OF A CULTURAL AND ARTISTIC FESTIVAL

The Grad Theatre City Budva summer festival is today considered one of the most important festivals in the region and an important segment of the cultural identity of the city of Budva. Created in a socialist system 36 years ago, the festival has left a significant mark on the cultural and artistic scene of the region in the past decades. The paper aims to shed light on the hectic process of the creation of the festival, the period of one year before the festival, and the first three years of the festival. It indicates the preliminary ideas, platform, and activities of the initiators and founders of the festival, the importance and role of personal configuration in the initiation of large social projects, and the configuration of interests of participants-partners in the creation process. The paper sheds light on the formation of the institutional framework for the implementation of the festival, the techniques used by the founders in gaining public support, and the key moments in the establishment of the festival.

Key words: Grad teatar, Theatre City, Budva, festival, event, destination branding



DIO III

PRIKAZI

Osvrt na naučno djelo akademika Đorđa Borozana**

Uvažene kolegice i kolege, dragi studenti i studentkinje, započetu sa par citata iz djela akademika Borozana:

„Istorija je i kao nauka podložna pristrasnostima, falsifikatima, pogrešnim tumačenjima čak i profesionalnih historičara, pa i državnoj cenzuri kad su historijski zaključci neugodni za savremenost.”

„Savremena istorija (se) već duže vrijeme nalazi pod udarom revizionističke istriografije koja pod uticajem politike i njenih potreba mijenja postojeća saznanja o prošlosti, zahtijeva promjenu istriografske perspektive, nameće i prilagođava zaključke i istrajava na radikalnom obrtu u spoznajama prošlosti. Bilo kakvim napadom na naučni metod obesmišljava se postojeće ‘društveno sjećanje’, dovodi u pitanje svrsishodnost historijske nauke i potire moralnost istriografije.”

„Jednosmjernom upotrebom argumenata u funkciji zadatog cilja i traganja za ‘potrebim istinama’ prilagođeno aktuelnim političkim potrebama ... glorifikovanjem historijskih, etničkih, nacionalnih i vjerskih predubjeđenja stvara se ostrašćena istriografija.”

Ili još:

„Na Balkanu danas svi dočitavaju i dopisuju svoju istoriju. Stoga će još dugo ovaj prostor Evrope biti nepročitana knjiga ispisana sadržajima koje je teško razumjeti.”

„Prošlost, ma kakva da je, zaslužuje da postane istorija. Opjevana i opojana prošlost dobro zvuči, ali to, ipak, nije dobra i potrebna istorija.”

Nasuprot „opjevanoj i opojanoj prošlosti”, zadatak historijske nauke je, kaže akademik Borozan, „da se novim saznanjima obogate postojeća i uklone preostala idejna, politička i naučna sporenja” i da se „činjenicama zasnovanim na relevantnoj literaturi, pouzdanim izvorima i naučnim saznanjima”, ukaže na tendenciozne zloupotrebe i isprave pogrešna, netačna i naučno neodrživa shvatanja, razdvajanjem naučnih istina od „političkih i ideoloških maglina”. Sve bi se

* IlijaVujačić, Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, ilija.vujacic@udg.edu.me

** Izlaganje na promociji Izabranih djela akademika Đorđa Borozana, 7. novembra 2022. na Univerzitetu Donja Gorica

to moglo svesti na sintagmu: nije na istoričarima da konstruišu i tvo- re prošlost, nego da je predočavaju i objašnjavaju.

Polazeći od ovakvih uvida, akademik Borozan pristupa historiografskom radu s namjerom da razbija predrasude, da ukaže na fakte i dokumenta, držeći se strogo naučne metodologije, da dopuni postojeća saznanja tamo gdje nedostaju, i da otvara nova polja istraživanja. Zato, akademik Borozan piše isključivo na osnovu pouzdanih izvora i dokumenata, tako da se kod njega ne mogu naći široke i nategnute interpretacije i objašnjenja bez oslanjanja na izvore. Kada naiđe na oskudnost dokumenata umjesto da „nagađa”, on se ograničava na samo provjerene činjenice i „ogoljenu faktografiju”. Svaka njegova knjiga, studija i članak, predstavljaju pouzdano štivo, koje počiva na neproblematičnim i nespornim, sasvim izvjesnim naučnim saznanjima.

Područje njegovih istraživanja je raznoliko, ali se može svesti na tri oblasti:

— na društvenu, političku i diplomatsku istoriju Crne Gore, pri čemu daje velike istorijske sinteze, što se ogleda posebno u tekstovima o srednjovjekovnim crnogorskim dinastijama i diplomatskim odnosima Crne Gore u vrijeme Njegoša, knjaza Danila i kralja Nikole;

— na modernu istorija Balkana i međusobne odnose balkanskih država; i

— na ideju tzv. velike Albanije, kao i odnose Srbije, Crne Gore i Jugoslavije sa Albanijom, koji eksperta za „albansko pitanje” posebno interesuju, kao treće veliko područje njegovog naučnog interesovanja.

Iz „Selektivne bibliografije” na kraju III toma saznajemo da mu je još kao studentu druge godine studija (1970. godine) objavljen prilog u jednom zborniku, što puno govori o njemu, ali i o urednicima tog zbornika i njegovim profesorima, koji su kod njega prepoznali talentat i sposobnosti pravog istoričara i prije nego što je to zvanično postao diplomiranjem dvije godine kasnije. I odmah da pomenem još jedan njegov rani „školski” rad, magistarsku tezu „Crna Gora i Dubrovnik u vrijeme Šćepana Malog” (vjerovatno prerađena pri objavljivanju i ovdje uvrštena u III tom *Izabranih djela*). I to su, uz neke manje radove mladog istraživača-istoričara, jedini tekstovi koji su čisto „faktografskog” karaktera i spadaju u ono što se može nazvati „čista” istoriografija — pri čemu mislim na puko preslikavanje arhivske građe i njenu striktnu interpretaciju. S vremenom će, zadržavajući taj svoj naučni pristup, akademik Borozan u svojim tekstovima i knjigama nadilaziti ovu puku objektivističku ili realističku faktografiju i početi da piše velike kulturno-istorijske sinteze, poput one o velikoj Albaniji ili novije o crnogorskim dinastijama.

U tom pravcu već ide njegova doktorska teza „Velika Albanija — porijeklo, ideje, praksa”, koja je objavljena u II tomu *Izabranih djela*. To je ujedno i njegov prvi obimniji rad (na 669 str. — pri čemu treba imati u vidu da je to u rukopisu moralo biti blizu 1000 strana). U njoj je data geneza političkih ideja, programa i planova za oblikovanje „teritorijalne i etničke” tzv. Velike Albanije (počev od Prizrenske lige 1878. do 1945. godine) koja je i realizovana u vrijeme II svjetskog

rata, a u albanskim nacionalističkim krugovima nikad nije napuštena. Tek kada se pročita ova knjiga postaje jasno zašto je „albansko pitanje” dominiralo balkanskom istorijom od kraja 19. vijeka do danas.

Počev od ove svoje prve knjige, akademik Borozan je u dolaženju do naučne istine postavio nekoliko metodoloških principa kojih se stalno držao u svom radu: prvo kritički ispitati prethodna istraživanja teme, na osnovu toga formulisati istraživačko pitanje, a potom pristupiti novim istraživanjima, objašnjenjima, tumačenjima i uopštavanjima na osnovu provjerenih i pouzdanih podataka, da bi se stvorila potpunija slika. Njega je uvijek izazivalo i prizivalo ono neistraženo i nedovoljno obrađeno, ali i krivotvoreno i krivo interpretirano, e da bi dopunjavao novim saznanjima i ispravljao pogrešna i zlonamjerna poigravanja sa naučnom istinom, a posljedično i sa sudbinama čitavih etničkih i vjerskih skupina.

Pri tome akademik Borozan uvijek svaki istraživački problem ispituje kontekstualno u okvirima šire slike, dovodeći ga u vezu sa cijelom nacionalnom istorijom odnosno sa regionalnom i opštom istorijom.

U trećem tomu sakupljene su studije i članci koji se bave uglavnom crnogorskom istorijom (državno-pavni i nacionalni identitet Crne Gore, odnos crkve i države, diplomatija Crne Gore u različitim periodima, znamenite ličnosti, Crna Gora u I svjetskom ratu i odnosi Crne Gore sa Rusijom, Italijom i Turskom), kao i modernom istorijom Balkana i balkanskih odnosa.

Ne slučajno, profesor Borozan predgovor ovom tomu naslovljava „Suočavanje sa prošlošću” i posebno ukazuje na složenu etničko-političku sliku Balkana u prošlosti i na brojna iskušenja i tragične događaje koji su je pratili. U tom smislu on se u ovom predgovoru i kasnijim nekim tekstovima posebno bavi „balkanskim nacionalizmima”. Istražujući ovu tematiku akademik Borozan izlaže svoja shvatanja kroz pristup koji se u savremenim etničkim studijama i studijama nacionalizma može svrstati u instrumentalistički — naglašavajući na više mjesta ulogu i mjesto političkih elita svih balkanskih država kao promotera nacionalizma. Tako ovdje čitamo da su balkanski nacionalizmi 19. vijeka nastali kao emancipatorski kulturni, prosvjetni i nacionalni preporodi, ali su vremenom poprimali nacionalističke i šovinističke oblike — s obzirom na kontestaciju političkih elita oko istih teritorija na Balkanu. Elite nisu polazile od realnih mogućnosti i „po pravilu, nijesu prepoznavale ćudljivu stranu odnosa među velikim silama”, već su se povodile svojim nerealnim i često nelegitimnim ciljevima.

Akademik Borozan polazi od činjenice da „tegodna i tragična iskustva iz dalje i skorije prošlosti ostaju baština za proučavanje i sintetičko oblikovanje”, svjestan da se „društvenim sjećanjem” ne smije manipulirati, te da suočavanje sa prošlošću mora da bude mjera demokracije. Nakon stvaranja posebnih postjugoslovenskih država poslije rata za jugoslovensko nasljeđe, otvorena je nova politička i društvena stranica odnosa na Zapadnom Balkanu, ali se time otvorila i „mogućnost za realnije tumačenje sopstvene prošlosti i država

u svom okruženju” tj. prilika za „novo čitanje istorije”, što može da „posluži za davanje potpunijih odgovora na pitanja svrhe, smisla, ciljeva i rezultata (jugoslovenskog) zajedništva”. I zaključuje da u svjetlu kretanja ka EU i očuvanja ostvarenih međunarodno priznatih granica nije uputno balkanski nacinalizam ostaviti u ropotarnici 20. vijeka, jer on nije zgasnuo, dobio je nove oblike i manifestacije i prijeti narušavanjem mira i prosperiteta svih balkanskih naroda. Zato i istoričari moraju da prionu poslu i „tragajući za novim sintezama... iznova promišljaju historiografski diskurs o Balkanu i ulozi svoje države i naroda na tom prostoru”. Akademik Borozan naglašava da je u tim novim uslovima novouspostavljenih država potrebna „sigurna spoznaja” evolucije i transformacije „zavičajnosti” u „prepoznatljivu državnost”, etničnosti u nacionalnu posebnost, vjerskog nasljeđa u konfesionalnost i kulture življenja kao posebnosti i tradicije — što treba da važi za sve i svakog „po modelu građanskog življenja”.

Dakle, otvaranje nove društvene, političke i kulturne stranice odnosa među balkanskim narodima i državama nije moguće bez otvaranja nove historiografske stranice koju bi karakterisala objektivnost, naučna korektnost, dezideologizovana i depolitizovana istraživanja bliže i dalje prošlosti kao „niske političkih, vjerskih, kulturnih, društvenih i ekonomskih suživota ostvarenih u uslovima punog sinkretizma u najrazličitijim okolnostima tokom minulih vjekova”. Akademik Borozan nas dalje podsjeća da „samo narodi koji spoznaju smisao suživota i snagu simbioza kao bogatstvo i punoću života, nasuprot svakoj samodovoljnosti, imaju budućnost ukoliko istinski shvate smisao tolerancije prema prošlosti, ma kakva bila”. Takva prošlost „u slojevima” je zajednička bez obzira na političke granice i kulturne međe koje su se podizale, pomijerale i ukidale u prošlosti, pa se i nakon ove najnovije političke prekonfiguracije i „uprkos ostvarenoj posebnosti mora izučavati, tumačiti i sagledavati kao zajedničko civilizacijsko obilježje”. Uz uvjerenje da time neće biti ni umanjena ni zanemarena „prepoznatljivost pojedinačnih iskustava i učinaka” i da „nova balkanska istorija kao saznanje o prošlosti” ili „istorija povijesti” morala bi biti most preko kojeg bi svi narodi i države prelazili sa uvjerenjem da su u njegove lukove ugradili najbolji dio sopstvene prošlosti”. I zaključuje: „Ne može se više živjeti od bogate istorije i oživljavanja onog dijela dopadljive i ’svijetle prošlosti’ koja u nacionalnim historiografijama vrvi od mitova, legendi, stereotipa koji se u smutnim vremenima pothranjuju političkim pragmatizmom do fanatizma i virtuelne stvarnosti”.

U tom svjetlu on pledira „proučavanje i pisanje zajedničke istorije Balkana”, i „traganje za zajedničkom prošlašću”, kojim bi se prevazilazile brojne dileme, stereotipi i predrasude, mitovi, sporovi i suprotstavljena mišljenja i interpretacije. U tome veliku i odlučujuću ulogu ima istorijska nauka, koja, „kao cjelina saznanja” korespondentne događajne i društvene istorije o svim „etno-kulturama, običajima, vjerskim opredjeljenjima, političkim i ideološkim iskušenjima i savremenim izazovima” ne robuje „ničemu osim stručnim izazovima

za novim saznanjima”. Jer, nastavlja akademik Borozan, „svako demitologizovanje”, a ja bih dodao i dekonstrukcija „sopstvene i ostalih nacionalnih istorija trebalo bi da raskida zamagljene puteve prethodnih epoha i vodi lakšem tumačenju uloge i značaja sopstvenog naroda i države — kako u vidokrugu rivaliteta i sukoba — tako i u razaranju iluzija o mitologizovanju posebnosti”. A to posebno zbog toga što su „mnoštvo neriješenih sporova, niska politička i konfesionalna kultura, nezaštićene manjine i hronična netolerancija” proizveli brojne nesporazume s tragičnim posljedicama za „mnogo naroda na maloj teritoriji”.

Konačno, njegova najnovija knjiga *Crnogorske dinastije. Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići*, objavljena je u I tomu ovih *Izabranih djela*. Pisana isključivo na osnovu pouzdanih izvora i dokumenata, ona predstavlja sistematizovanje dosadašnjeg naučnog saznanja, što je čini pouzdanim štivom, koje počiva na neproblematičnim i izvjesnim naučnim istinama. Ali ona je i nešto više nego istorija tri dinastije. To je istorija crnogorskog državnog identiteta, koja utemeljuje državnu posebnost, državotvorni kontinuitet, politički identitet i međunarodni subjektivitet Duklje/Zete/Crne Gore. Stoga ona predstavlja historiografsko istraživanje u funkciji razmatranja državotvornosti, posebnosti i političkog identiteta i državnog kontinuiteta Crne Gore od kraja 10. do kraja 15. vijeka. Pored političke i diplomatske istorije zemlje, akademik Borozan razmatra i društvenu, kulturnu i crkvenu istoriju Crne Gore, istoriju pismenosti i dominantnih kulturnih obrazaca. Tako je knjiga dobila formu integralne interdisciplinarno pisane studije, koja nadilazi puke opise i tumačenja povijesnih događanja i ličnosti, političke istorije i istorije institucija, sagledavajući kompleksna politička, vjerska, idejna, socijalna i kulturna kretanja u petovjekovnom razvoju crnogorske državnosti. Zato ova knjiga nadilazi puku historiografsku studiju i predstavlja svojevrsnu veliku istorijsku sintezu, kakvu mogu da pišu samo takvi istoričari kao akademik Borozan — istoričari-mislioni.

* * *

Cjelokupno djelo akademika Borozana može da se čita kao posredni obračun sa onim istoričarima koji nisu odoljeli nacionalističkom zovu i upregli se u nacionalističke političke programe i ideologije, bombardujući nas nepouzdanim saznanjima, iskrivljavajući i krivotvoreći fakte koje su zamjenjivali nekom svojom „istinom”, po mjeri partikularnih etničkih, vjerskih i političkih ciljeva i gaženjem univerzalnih vrijednosti istine, tolerancije, kritičkog razuma i naučne savjesti: „...S jako malo pouzdanih arhivskih činjenica, oni su, boreći se za ‘pravdu i pravicu’ ispjevali svoju istoriju umjesto da su je zapisali i napisali sa više realnog života, a manje mitova, legendi i stereotipa”. On to čak ne čini direktno, polemički, osporavajući i pobijajući takve interpretacije ponaosob, već izlaže rezultate sopstvenih istraživanja, koji sami svojom zasnovanošću na naučnim činjenicama,

korektnim istraživačkim postupcima i naučnoj aparaturi i logici, dezavuišu takva iskrivljena tumačenja.

Ovdje je puno radova koji su uskostručnog karaktera u smislu istraživanja, tumačenja i objašnjenja pojedinih događaja, ličnosti, ratova i političkih odnosa (tzv. događajna istorija), ali i tada se radi o uvijek prisutnom nastojanju akademika Borozana da nadiđe puku faktografičnost i istoriografičnost. Zato su svi njegovi radovi u posljednjih nekoliko dekada interdisciplinarno pisane studije koje nadilaze puke opise i tumačenja povijesnih događanja i ličnosti, političke istorije i istorije institucija, sagledavajući kompleksna šira politička, vjerska, idejna, socijalna i kulturna kretanja. Zato uvijek nose svojevrsnu kulturno-istorijsku sintezu. Njegovi naučno i dokumentarno utemeljeni tekstovi stalno imaju dvostruku funkciju: istraživačko-naučnu i edukativno-poučnu. Oni se ne zaustavljaju na pukom izlaganju događaja, tumačenju uzroka i objašnjenju procesa.

* * *

Nije bez značaja za karakter njegovog odnosa prema prošlosti i za prirodu njegovog viđenja mjesta istorijske nauke u društvu, da je prošao beogradsku istorijsku školu Ostrogorskog i Čubrilovića. Takođe nije bez značaja za njegov kritički istraživački pristup to što je studirao na Filozofskom fakultetu, pripadajući generaciji tzv. šezdesetosmaša i u intelektualnom domenu vodećih kritičkih intelektualaca ondašnje Jugoslavije — koji su gajili kritički društveni angažman i doprinosili širenju intelektualnih vidika, naučnih dostignuća i društvenog napretka. Ne samo da je ta grupa intelektualaca (mislim ovdje na filozofe, sociologe, ali i neke istoričare) razvijala kritičku naučnu misao i time širila okvire jednog borniranog mišljenja i ideologije, nego je i svojom borbom za demokratizaciju društva teorijskim radovima, ali i praktičnim angažmanom — boreći se za slobodu mišljenja, govora, štampe, naučnog istraživanja, udruživanja — relaksirala kruti jednopartijski sistem i utirala put liberalizaciji i demokratizaciji društva. Sve to je student Borozan upijao i kasnije njegovao u svojim radovima. Ali njegov profil istoričara ponajviše je, naravno, plod njegovog radoznalog istraživačkog i analitičkog duha i sintetizirajućih sposobnosti.

Istoričar po osnovnom akademskom obrazovanju, a poslenik nacionalne kulture po knjigama koje je objavio i funkcijama koje je obavljao (uredničkim, direktorskim, profesorskim), akademik Borozan je razvio osoben metodički pristup, koji je, koliko naučno-istraživački, toliko i obrazovno-pedagoški, imajući i pedagoško-vaspitu funkciju da pokaže na djelu što podrazumijeva naučna korektnost i da čitaocima svojim normativnim stavom navode na slijeđenje univerzalnih principa i vrijednosti. Tako da miri i ujedinjuje zahtjeve za naučnom eksplikacijom i pedagoškom jasnoćom; istraživačkom znatiželjom i strogim naučnim aršinima; analitičkom strašću i moralnim stavom. Umjesto razmetanja erudicijom, profesor Borozan navodi

svoje studente i mlade istraživače na znatiželju, otvorenost i kritičnost i uči ih istraživačkoj korektnosti i etici društvenih istraživanja.

Postoji, naime, nešto što se akumulira godinama istraživanja i promišljanja, čime se stiče ogromno teorijsko i praktično iskustvo, nova saznanja, analize i proučavanja, nešto što se ne stiče na brzinu i na prečac. I što se onda realizuje u jednom sintetičkom promišljanju, koje nadilazi i nadvisuje inače korektno istraživanje neke posebne teme, pružajući široke poteze kulturno-istorijskog mišljenja i objašnjenja. To ne nalazimo kod običnih istoriografa, nego samo kod takvih istoričara-mislilaca kao što je akademik Borozan.

Njegova djela odlikuju sistematičnost, dubina uvida, analitičnost, kritičnost, obuhvatnost i istoriografska enciklopedičnost, tako da nam pružaju iscrpan kritičko-analitički pogled na glavne tokove i događanja balkanske istorije 20. vijeka i glavne pravce formiranja i razvoja crnogorskog državnog i nacionalnog identiteta od srednjeg vijeka do danas. I sve to uz izuzetnu istraživačku preciznost, istančanost analize i sofisticiranost tumačenja. Čitaoci ne moraju da budu poznavaoци materije o kojoj akademik Borozan piše da bi uvidjeli da su tumačenja, objašnjavanja i ocjene događaja, ličnosti i procesa koje istražuje, zasnovani na eruditskom i detaljističkom poznavanju istorijskih događanja kojima se bavi i za koje on pruža dubinsku analizu i sintetičke zaključke i uopštavanja u širokim interpretativnim kulturno-istorijskim potezima. I tako nadilazi puku istoriografiju i ulazi u područje *mišljenja istorije*. Zato su njegova djela jedinstven skup medaljona erudicije i oštroumnih zapažanja, utemeljenih na višedecenijskom istraživačkom, uredničkom, predavačkom i pedagoškom iskustvu nepristrasnog i objektivnog analitičara. Bogata novim saznanjima, opservacijama i zaključcima, i svježinom, raznovršnošću i bogatstvom tumačenja, njegova djela nude čitaocima istančanost analize, suptilnost tumačenja, preciznu logiku iskaza i jezgrovitost i jednostavnost izlaganja, a da se ne gubi na stručnosti i analitičnosti i ne zapada u banalnost i simplifikaciju. Akademik Borozan posjeduje rijetku sposobnost da na relativno malom prostoru kaže sve relevantno i potrebno i to pažljivim odabirom izraza, igrom riječi i metafora koje imaju sopstvenu sugestivnost i tako čine svako šire objašnjenje izlišnim, što doprinosi konciznosti, a opet izuzetnoj preciznosti analize i izlaganja.

Završiću još jednim citatom:

„Za istoričara je razmišljanje o prošlosti usud zanata kojim se bavi, jer ona, kakva god bila, motiv je za razmišljanje, kao što je savremenost poziv na djelovanje.”

Vinčenco Čikeli,
Sociologija kosmopolitizma,
 Humanističke studije Univerziteta
 Donja Gorica, Podgorica, 2021.
 (Filip Jovanovski*)

Odnosi između identiteta i globalizacije, nacionalizma i internaci-onalizma, spadaju u svakodnevne teme akademskih i drugih polemika, svojstvenih neizvjesnoj, složenoj eri u kojoj živimo. Jedan novi impuls za ovu problematiku predstavlja knjiga „Sociologija kosmopolitizma” („Pluriel et commun: Sociologie d’un monde cosmopolite,”) Vinčenca Čikelija, vanrednog profesora Univerziteta Pariz Dekart. U pitanju je izazovna eksploracija kontroverznih, gorućih pitanja koja pritiskaju globalni mozaik aktuelne društveno-političke stvarnosti.

Čikeli ne prihvata utopističke predstave o linearnoj progresiji kosmopolitizma, već ga razumije kao pojavu koja u određenom smislu ima ciklična svojstva. On prepoznaje četiri različite upotrebe pojma kosmopolitizma u javnom diskursu, i to u kontekstima: globalnog tržišta, intelektualne vizije zajedničkog svijeta, anti-globalističkih desničarskih narativa i, konačno, anti-imperijalističkih ljevičarskih ideja.

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi dio sagledava dva lica kosmopolitizma — univerzalnost i pluralizam. Govoreći o „matricama singulariteta”, Čikeli ističe da kosmopolitizam ne počiva samo na arbitrarnim filozofskim principima, već se planetarna dimenzija života najurgentnije iskazuje kroz potrebu za odgovorima na rizike globalne prirode. Realna mogućnosti autodestrukcije savremene civilizacije primorava pojedinačne nacije da se orijentišu ka globalnim pitanjima, u interesu sopstvenog opstanka.

Autor se osvrće i na ulogu medija u oblikovanju globalnog horizonta. Kao što su Olimpijske igre antičkim Grcima omogućavale da dožive identifikaciju sa zajedničkom helenskom sferom koja prevazi-lazi granice pojedinačnih polisa, tako one danas putem televizijskih ekrana ujedinjuju milione gledalaca u publiku kosmopolitskih razmjera, pred kojom, piše Čikeli, nastupa 205 zemalja (dok Ujedinjene nacije broje 192 članice).

* Filip Jovanovski, Fakultet umjetnosti Univerziteta Donja Gorica, filip.jovanovski@udg.edu.me

Budući da nije moguće direktno percipirati čovječanstvo u njegovom totalitetu, kosmopolitska perspektiva se nužno oslanja na imaginaciju, umjetnost i kulturu uopšte. Kada su u pitanju savremene pojave masovne i potrošačke kulture, one se u knjizi kritički sagledavaju kroz četiri principa procesa „mekdonalizacije” (efikasnost, kvantifikacija, standardizacija i kontrola).

Kosmopolitski svijet nije homogeni svijet — jedna je od Čikelijevih osnovnih teza. On se iznova vraća na paradoksalnu prirodu kosmopolitizma i globalizacije, u kojoj tradicionalni partikularizmi istovremeno venu i rekonstruišu se. Integracija i fragmentacija idu ruku pod ruku — društva se istovremeno „otvaraju i zatvaraju”, dok je globalizacija „možda najznačajnija istorijska sila u proliferaciji kulturnog identiteta” (str. 96). U jednom od posebno pitoresknih primjera, autor opisuje kako su amazonski šamani sa svojim psihodeličnim napatkom od ajahuaske ušli u cirkulaciju na globalnom tržištu identiteta, stvarajući turističko-trgovačku mrežu od ekonomske važnosti za Republiku Peru. Takođe, naročita pažnja se posvećuje analizi ubrzanog procesa „hibridizacije” u kojem dolazi do ukrštanja elemenata različitih identiteta.

Čikeli ističe da „Ljudska zajednica i pluralizam treba da budu mišljeni zajedno, kao dva lika iste medalje”, kao i da vrijednost kosmopolitskog pristupa nije u stvaranju univerzalne zajednice koja ukida lokalne kulture, već „njegovo nastojanje da pomiri ideju jedne solidarnosti koja se proteže na čitavo čovječanstvo sa onom posebne solidarnosti. Iz toga se može smatrati savremeni kosmopolitizam kao jedan postuniverzalizam” (str. 32).

U drugom dijelu razmatra se koncept *kosmopolitske socijalizacije*, kao i konkretni izazi kosmopolitizma na svakodnevnom, individualnom mikro-planu, naročito kada je u pitanju odnos između višestраниh kategorija ega i Drugog. Autor prepoznaje tri tipa registra predstave sebe i drugoga: nomotetski, idiosinkratični i empatski. Dok su prva dva tipa jednostrana, treći je odnosni: podrazumijeva priznanje *humanosti* drugoga i želju da se razumije njegova različitost bez potrebe da se ona ukine; dakle, *simetrički* umjesto prinudnog univerzalizma.

Peto poglavlje nas, između ostalog, sprovodi kroz rezultate međunarodnih istraživanja relevantnih za fenomen kosmopolitizma. Jedno od njih, u kome su anketirani polaznici Erasmus programa razmjena, pokazalo je da mehanizmi transnacionalne socijalizacije nijesu proizveli primat kosmopolitskog identiteta u odnosu na nacionalni.

Drugi dio knjige svoj vrhunac ima u šestom poglavlju, u kojem se opisuju četiri komponente kosmopolitskog duha: *kosmoestetska*, *kosmokulturalistička*, *kosmoetička* i *kosmopolitička*. One se, međutim, ne moraju uvijek javljati zajedno, s obzirom na složenost i česte ambivalencije koje se mogu imati u dinamici odnosa prema drugima.

Kosmoestetska komponenta se odnosi na privučenost proizvodima i praksama drugih kultura, bilo da se radi o umjetničkoj, muzejskoj, modnoj, kulinarskoj ili drugoj kulturnoj potrošnji koja se nalazi van

postojećeg „etno-estetskog kanona” individue. *Kosmokulturalistička* komponenta znači težnju za razmišljanjem drugog, kontakt sa različitim kulturama bez kolonijalističkog držanja, skup kapaciteta da se shvate kulturni kodovi druge sredine. Turistička mobilnost i inostrane reportaže se nalaze među značajnim generatorima ovog usmjerenja.

Dok prva dva usmjerenja uzimaju *posebnost* kao lično polazište sa kojega se ulazi u susret različitih kultura, naredna dva elementa kosmopolitskog duha upućuju na *a priori* univerzalizam, to jest apstraktniji doživljaj jedne globalne ljudske zajednice koja transcendirira kulturne distinkcije.

Kosmoetička komponenta bazira se na empatiji, brizi o drugome, transnacionalnoj solidarnosti i odgovornosti prema planetarnoj zajednici i generacijama koje dolaze. Kosmoetik odbija da bude uzdržan pred problemima svijeta. U tom smislu, piše Čikeli, patriotizam može biti jedan korak ka kosmopolitizmu — kao što dijete tokom odrastanja zadržava privrženost svojoj porodici, ali istovremeno stiže i šire oblike lojalnosti (susjedstvu, gradu i sl.).

Konačno, *kosmopolitička* komponenta podrazumijeva toleranciju, kohabitaciju, gostoprinstvo i prijateljski stav prema individuuama iz različitih kultura, što se odražava i kroz politike upravljanja migracijom. Čikeli ovdje, pozivajući se na Holingera, ističe razliku između pluralističke i kosmopolitske varijante multikulturalizma — dok prva insistira na konzerviranju granica koje dijele *kolektivne* identitete, druga za svoje polazište uzima *individuu* koja je otvorena ka integrisanju i formiranju novih zajednica.

„Sociologija kosmopolitizma” predstavlja vrijedan doprinos promišljanju nekih od najizazovnijih socioloških tema u oblasti globalizacije i kosmopolitizma. Knjiga ne tretira kosmopolitizam jednodimenzionalno ili ideološki, već ga sagledava kao kompleksnu pojavu sa svim njenim kontradikcijama i višestrukim izrazima, na različitim (mikro i makro) nivoima. Ovo djelo karakterišu pedantnost, erudicija, temeljitost, ali i strast prema istraživanju jedne svezremene ideje, lakonski sažete u utopijskim Lenonovim stihovima kojima Čikeli otpočinje svoju knjigu: *You may say I'm a dreamer / but I'm not the only one / I hope some day you'll join us / And the world will be as one.*

Rišard Kapuščinjski, *Fudbalski rat*, Samizdat B92, 2019. (Luka Rakojević*)

O fudbalu i društvenim prilikama pisali su mnogi — od Kena Breja i Kristofa Birmana, Džonija Dojla, Frenklina Foera i Dimitrija Mingasa, do Srđana Vrcana i Dragana Kokovića. Veliki Džorž Orvel se, također, bavio ovom tematikom. Svaki od pomenutih pisaca i sociologa ima sopstvenu viziju dešavanja koja prate jednu od najslavnijih igara na svijetu i bilježi upečatljive detalje vezane za stadionska zbivanja.

Odnos fudbala i rata je velika i posebno interesantna tema. Brojni su primjeri koji ukazuju na vezu ova dva fenomena, odnosno kako je fudbal prekidao ili podsticao ratove, ili kako su ratovi uticali na fudbal. Odmah se možemo sjetiti Božićnog primirja iz 1914. godine ili kako je cijeli jedan tim strijeljan zbog pobjede u Drugom svjetskom ratu. S druge strane, plasman reprezentacije Obale Slonovače na Mundijal prekinuo je građanski rat u toj zemlji.

Interesantan je naslov knjige značajnog autora Sajmona Kuperu — *Fudbalom protiv neprijatelja*. Kamo sreće da je fudbal ostao sredstvo sukoba između Salvadora i Hondurasa. Fudbalski rat je jedna od tema istoimene knjige Rišarda Kapuščinjskog, koji je na jedan vrlo zanimljiv način obradio brojne događaje širom svijeta. Ovaj esejista, pjesnik i novinar prvi put je nagrađen za reportažu 1956. godine tokom studija istorije u Varšavi. Zbirka tekstova pod naslovom *Fudbalski rat* prevedena je na srpski jezik 2019. godine (Samizdat B92).

Kapuščinjski je majstor opisa atmosfere. On briljantno pripovijeda o čovjeku i nesvakidašnjim situacijama. Zapise o događajima na nekom prostoru presijeca planom jedne lebdeće knjige. Tlo kojim se bavi nekad metaforom veže sa poljskim toponimima. U tekstove integriše različite forme — pismo, novinski članak i zapis radijskog reportera.

On je poput Erika Kantone, koji je vodio serijal od pet fragmenata istrgnutih iz obilja tema nazvan *Football Rebels*, odabrao određena područja i sačinio jednu nesvakidašnju zbirku. Za razliku od slavnog fudbalera, pisac nije uvijek održavao vezu sa fudbalom, već ga je više zanimao društveno-politički aspekt dešavanja. Ključni tekst, koji je imenovao cijelu selekciju, u fokusu ima Fudbalski rat i govori o dešavanjima koja su prethodila tom sukobu.

* Luka Rakojević, Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti, luka.rakojevic@udg.edu.me

Bez obzira na krovni naslov, autor piše o različitim krajevima svijeta. Brillira u opisima afričkog kontinenta. Odatle neke od najupečatljivijih formulacija iz ove knjige. On slikovito dočarava države — „Kongo je okean, ogromna kontrastna freska.” (34) Brilljantno opisuje javni život na mjestima okupljanja — „Afrički bar je Forum drevnog Rima, trg srednjovekovnog gradića, Robespjerova pariska pivnica.” (36) Otkriva interesantne pojedinosti iz biografija političara i vrlo precizno opisuje njihove svjetonazore. Recimo, otkriva da je Ben Bela bio zaljubljenik u fudbal, a njegov socijalizam karakteriše kao originalan eksperiment. Posebno je zanimljiva misao ovog Evropljanina prilikom boravka na drugom kontinentu — „Ko želi da shvati Afriku treba da čita Šekspira.” (121)

Faktografija kazuje da je Fudbalski rat trajao 100 sati i odnio oko 6.000 života. Ranjeno je oko 15.000 ljudi, dok je oko 50.000 ostalo bez krova nad glavom. Svemu je stvarni ili navodni povod bio jedan fudbalski dvomeč.

Jedna stavka priče koja kruži između reportaža glasi — „8. Opisati fudbalski rat.” (142) U posljednjem redu jedne cjeline autor najavljuje ono što čitaoca čeka već od naredne stranice, kao centar djela.

Tekst pod naslovom *Fudbalski rat* pojavljuje se tek na 143. stranici knjige, ali nesumnjivo predstavlja njeno težište i suštinu. Kontekst prije samog oružanog sukoba opisan je detaljno. Naime, Honduras i Salvador je trebalo da se bore za prolazak na Mundijal. Svjetsko prvenstvo 1970. godine je predstavljalo glavni ulog tog duela, dok se nije ispostavilo sasvim drugačije.

Prvi meč je odigran 8. juna 1969. godine u glavnom gradu Hondurasa — Tegusigalpiju. Protivnička ekipa je istrpjela torturu tokom cijele noći uoči utakmice, oličenu u neugodnom dočeku priređenom od strane domaćih navijača. Rezultat je bio 1:0 za Honduras. Nakon pobjedonosnog gola koji je u samoj završnici postigao Roberto Kardona, osamnaestogodišnja Amelija Bolanjos je pucala sebi u srce. Na sličan način je Abdon Porte zbog fudbala sebi oduzeo život. O tom slučaju je pisao urugvajski književnik Eduardo Galeano. Sahranu tinejdžerke Bolanjos je prenosila televizija i tenzije su dodatno rasplamsane pred revanš u Salvadoru. Na stadionu Flor blanka (Bijeli cvijet) u San Salvadoru 15. juna 1969. godine, pod vojnom opsadom, odigrana je druga utakmica. Salvador je izvojevao pobjedu od 3:0. Navijači su se osvetili za neprijatan doček, pa je reprezentacija Hondurasa doživjela obilje neprijatnosti, a najupečatljivija je ta što se umjesto zapaljene nacionalne zastave na jarbolu pojavila prljava poderana krpa.

Kapuščinjski vrlo jasno zapisuje — „U Latinskoj Americi (...) neverovatno je tanka linija između politike i fudbala.” (145) Objašnjava i ulogu sportskih borilišta na tom dijelu planete — „U celoj Latinskoj Americi stadioni imaju dvostruku funkciju: u mirno doba održavaju se na njima utakmice, u vreme krize pretvaraju se u koncentracione logore.” (149)

Stil autora je vrlo specifičan. Način na koji piše nije monoton niti jednog trenutka. Naprotiv, vrlo je dinamičan i slikovit. Slobodanka

Ast bilježi da su njegovo pisanje mnogi kritičari okarakterisali kao magijski realizam ili poetiku markesovskog manira.

Posebno je zanimljiv ritam slaganja dva tipa teksta — jednog sačinjenog od reportaža i drugog presječenog kontinuiteta predstavljeno kao nedovršena knjiga čija je sudbina upitna. Tu čudnu „nikada napisanu” knjigu, čijim fragmentima prožima zbirku reportaža, autor završava referencom iz Melvilovog romana *Mobi Dik*.

Djelo Rišarda Kapuščinjskog nije samo storija o jednom sukobu i svemu što mu je prethodilo, već neka vrsta oplemenjene i nadahnuće hronike ili historiografskog zapisa iz različitih djelova svijeta. Nekoliko tačaka na planeti iz vremena velikih turbulencija našle su se među temama knjige *Fudbalski rat*. Između korica su spakovani tekstovi koji donose mnoštvo zanimljivih detalja o životu, mentalitetu, politici, vođama i narodima.

Zaključuje se da je sam naslov zapravo povod za traganje kroz uzbudljive i egzotične storije o prostorima na kojima se dešavaju izvjesna previranja tokom druge polovine 20. vijeka, da bi se došlo do krucijalnog teksta. Taj sažeti, ali i vrlo detaljan prikaz rata predstavlja centralni simbol ove knjige.



DIO IV

IN MEMORIAM

Ljubinka Trgovčević (1948–2022)

U Beogradu, 4. marta, posle kratke i teške bolesti, preminula je profesorka Ljubinka Trgovčević Mitrović, istoričarka, redovna profesorka Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu u penziji, jedna od osnivača Udruženja za društvenu istoriju i profesorka Humanističkih studija Univerziteta Donja Gorica.

Na Humanističkim studijama koncipirala je i predavala predmete „Evropa i Balkan” i „Istorija balkanskih odnosa”. U njenom bogatom naučnom i istraživačkom opusu posebno se izdvajaju monografije: „Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920” iz 1986, „Istorija Srpske književne zadruge” iz 1992 i „Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku” iz 2003. Uža naučna oblast kojoj je dala nemjerljiv heuristički i metodološki doprinos je društvena istorija Srbije. U ovoj oblasti objavila je skoro 100 naučnih radova i studija.

Rođena je u Sarajevu, diplomirala je na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na odsjeku Savremena istorija 1971, gdje je tri godine kasnije magistrirala istoriju i doktorirala 1984. godine. Od 2001. do 2016. bila je redovna profesorka na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, prije toga je radila u Istorijskom institutu SANU, a tokom duge i bogate karijere bila je angažovana u Centru za multidisciplinarne studije Univerziteta u Beogradu, Škola doktorskih studija, smjer Istorija i filozofija prirodnih nauka.

Profesorka Trgovčević nije bila samo poznavalac društvene istorije Srbije i Jugoslavije, bila je i društveno angažovana i akter važnih istorijskih događaja. Bila je članica Predsedništva SR Srbije u burnim godinama (1986–1988), prije toga delegatkinja u Skupštini Srbije (1982–1986), predsjednica Saveza za brigu o djeci i omladini Jugoslavije (1986–1990), predsjednica Upravnog odbora Istorijskog arhiva Beograda (2001–2004) i predsjednica Upravnog odbora Istorijskog muzeja Srbije (2008–2013).

O integritetu profesorke Trgovčević slikovito govore dva odsudna istorijska momenta. Na Osmoj sjednici CK SK 1987. godine, video dokument je lako pronaći, kao jedina žena i najmlađa članica kolektivnog Predsedništva izgovorila je da kao istoričarka „razume šta se radi i kuda ovo vodi”. Njeni prijatelji svjedoče da je podršku Stamboliću dala jer kako je rekla „drugacije ne bi mogla mirno da spava”. Bombardovanje SR Jugoslavije 1999. zateklo je nju i njenog supruga, istoričara Andreja Mitrovića, u inostranstvu. Odbili su da ostanu kod

prijatelja i iz solidarnosti prema društvu i zemlji vratili su se u Beograd, sa čijom politikom nisu bili ni najmanje saglasni.

Važno je dodati još nekoliko biografskih crtica istoričarke Ljubinke Trgovčević. U Savezu istoričara Jugoslavije i Društvu istoričara Srbije profesorka Trgovčević obavljala je niz značajnih zaduženja i rukovođila nizom istraživanja, a do samog kraja bila je angažovana kao predsjednica Savjeta Centra za studije roda i politike (FPN), članica Izdavačkog savjeta *European History Quarterly*, London, članica Udruženja za društvenu istoriju i Savjeta Zadužbine Mihael Zikić, Univerziteta Bon. Dobitnica je NIN-ove nagrada za publicistiku 1986. godine.

Profesorka Trgovčević ostavila je jasan akademski potpis u nastavnom programu Humanističkih studija. Njeno insistiranje na akademskoj čestitosti i danas je paradigma koju studenti Univerziteta Donja Gorica slijede. Ukratko, profesorka Ljubinka Trgovčević ima neizbrisiv trag u istoriji ove institucije.

Dragi ljudi umiru onda kada ih zaboravimo, napisala je Džordž Eliot. Zaboraviti Ljubinku Trgovčević čini se nemogućim. Zbog nje ne jedinstvene prirode, blagog, ali odlučnog karaktera, principijelnosti i integriteta. Njen bogat i sistematičan naučni opus preživjeće konačnost ljudskog bića, u korist generacija koje dolaze. U ime kolektiva i studenata Humanističkih studija Univerziteta Donja Gorica, neizmjereno joj hvala.

Predrag Zenović

* Predrag Zenović, Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, predrag.zenovic@udg.edu.me

CIP — Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0718 = Humanističke studije
COBISS.CG-ID 28706576